

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 726:27-523.43:728.83(497.4)

Prejeto: 21. 5. 2012

Matjaž Ambrožič

docent, dr. zgodovine, duhovnik, znanstveni sodelavec, Teološka fakulteta UL, Poljanska c. 4, p. p. 2007, SI-1001 Ljubljana
E-pošta: matjaz.ambrozic1@guest.arnes.si

Grajske kapele in patronatni vpliv fevdalne gosposke na cerkveno življenje

IZVLEČEK

Članek predstavlja razvoj grajskih kapel in različne oblike njihove umestitve v sklopu grajskega kompleksa. Poudari njihovo vlogo v obdobju protestantizma in protireformacije, ko so nudile zatočišča predikantom in kasneje omogočale rekatolizacijo plemstva. Arhitekturno-umetnostni razcvet so doživele v baročni dobi. Nekateri plemiči so postavili tudi votivne in pokopališke grajske kapele. V grajskih kapelah so pastoralno dejavnost opravljali grajski duhovniki – sacelani, ki so bili tudi domači učitelji. V 18. in 19. stoletju so bile grajske kapele vključene v župnijsko pastoralno dejavnost, v 19. in 20. stoletju pa so delile usodo gradov in dvorcev. Posebno vlogo je cerkvena in svetna fevdalna gosposka v vlogi patronov odigrala v življenju Cerkve na Slovenskem vse do začetka druge svetovne vojne. Njen vpliv se je odražal v cerkvenem kadrovanju in upravljanju cerkvenega premoženja.

KLJUČNE BESEDE

grajska kapela, grad, dvorec, graščina, fevdalna gosposka, patronat

ABSTRACT

CASTLE CHAPELS AND THE PATRONAGE INFLUENCE OF FEUDAL LORDS ON RELIGIOUS LIFE

The article presents the development of castle chapels and various ways in which they were incorporated into castle complexes. The emphasis is on their role in the period of Protestantism and Counter-Reformation, when they offered shelter to predikants and later enabled the re-Catholicization of the nobility. They reached their artistic-architectural peak in the Baroque period. Some noblemen also set up votive and cemetery chapels. In castle chapels the pastoral activities were performed by castle chaplains – sacelani, who also served as teachers of the castle. In the 18th and 19th centuries castle chapels were incorporated into parish pastoral activities. In the 19th and 20th centuries they shared the same fate as castles and mansions. The ecclesiastical and lay feudal nobility maintained their special role exercising patronage in the life of the Church in the Slovenian territory until the beginning of the Second World War. Their influence was also manifested in ecclesiastical staffing and administration of church property.

KEY WORDS

castle chapel, castle, mansion, manor, feudal lords, patronage

Srednjeveške grajske kapele

Nastanek grajskih kapel¹ je tesno povezan z gradnjo srednjeveških gradov, ki so postali upravni in obrambni objekti cerkvenih in svetnih zemljiških gospodov oziroma njihovih gospostev. Ker se je krščanstva v zgodnjem in visokem srednjem veku najprej oprijelo plemstvo, je logično sklepati na pojav prvih krščanskih svetišč prav v bližini ali pa v sklopu njihovih utrjenih bivališč. Upravičeno pa lahko domnevamo oziroma v nekaterih primerih tudi vemo, da je prenekateri grad nastal na lokaciji nekdanje poganke naselbine ali svetišča. V tem primeru je grajska kapela »nadomestila« kultni objekt naših poganskih prednikov.

Postavitev grajskih kapel na gradovih cerkvenih fevdalnih gospodov (škofije, samostani in komende viteških redov) je bila nujna že zaradi cerkvenega značaja njihovih lastnikov.² Treba je poudariti, da

na ozemlju, ki jim je bilo podeljeno v fevd, običajno niso imeli cerkvenopravne jurisdikcije, ki je pripadala krajevemu škofu. So pa na gradovih in pri lastniških cerkvah, ki so jih ustanovili, običajno uživali eksemptnost – izvzetost izpod oblasti krajevnega škofa. Podobno je veljalo tudi za grajske kapele svetnih fevdalnih gospodov, saj so imele podoben značaj kot lastniške cerkve. Lahko rečemo, da je v srednjem veku prav vsak grad na Slovenskem imel grajsko kapelo, z redkimi izjemami pa je to veljalo tudi za novoveške dvorce.

Najstarejše grajske kapele so bile postavljene samostojno v neposredni bližini gradov (Hmeljnik, Mehovo, Mirna, Polzela, Snežnik, Šumberk, Žebnik), lahko pa so bile tudi sestavni del grajskih kompleksov. Običajno so bile zgrajene v stolpih ali pa v palacijah, nekatere pa so bile palacijem prizidane. V primeru, da ni šlo za samostojno stoječo ali prizidano grajsko kapelo, sta vsaj romanska apsida (apsidalna konha) (Lindek, Podsreda, Pišce, Rajhenburg, Ormož, Turjak)³ ali gotski prezbitelj (Planina pri Sevnici) morala štrleti izven grajskega poslopja, saj nad oltarjem zaradi njegovega sakralnega značaja ni smelo biti drugih prostorov. Navadno je grajska kapela nad glavnim vhodom imela emporo, ki pa ni bila namenjena pevcem in glasbenikom, pač pa graščakovi družini. Običajno se je na emporo prišlo neposredno iz stanovanjskih prostorov ali slavnostnih dvoran. Očitno so bogoslužje graščaki spremljali z razdalje in z vzvišenega položaja, saj sta bila služinčadi in ostalim grajskim prebivalcem namenjena poseben vhod in prostor v ladji. Številne (novoveške) grajske kapele so zaradi svoje postavitve ob grajskem kompleksu oziroma zunaj njega omogočale vstop tudi drugim vernikom.

Prve grajske kapele so bile zgrajene v romanskem slogu (najkakovostnejši: Rajhenburg, Mali grad v Kamniku), za njim pa se je pri njihovi gradnji uveljavil gotski. Enako je veljalo tudi za njihovo notranjo opremo in poslikave. Romansko kapelo rajhenburškega gradu so odkrili leta 1979 v pravokotnem stolpu. Bogato kamnoseško oblikovani detajli jo uvrščajo v vrh umetnostno-arhitekturnih dosežkov na Slovenskem v obdobju romanike, pozidali pa so jo v času okoli leta 1200. Ozek prehod v jugovzhodnem vogalu dvorišča vodi v pritličje dvonetažne, križno-rebrasto obokane gotske kapele, pod katero je v kripti ohranjen prostor domnevne kostnice.⁴ Malograjska kapela v Kamniku je edini pokriti ostanek srednjeveškega gradu. Sezidana naj bi bila verjetno šele v 13. stoletju. Zgornji del kapele

¹ Beseda »kapela« je v tesni povezavi s čiščenjem relikvije – plašča sv. Martina iz Toursa. Tamkajšnji stolnici so za hranjenje in čiščenje omenjenega plašča (lat. cappa) prizidali poseben pomožni prostor, ki so ga poimenovali kapela. Od tod tudi izraz kaplan – duhovnik, ki opravlja bogoslužje v kapeli. V zgodnjem in visokem srednjem veku se je izraz kapela oziroma kaplan uporabljal tudi v povezavi z vladarjevim administrativnim aparatom – dvorno pisarno. Iz vrst kaplanov dvorne kapele so nemški cesarji pogosto imenovali sebi lojalne škofo. Ker je bilo z zasebnimi kapelami vladarskih in plemiških družin povezano tudi glasbeno življenje, so pevske in instrumentalne zasedbe tudi imenovali kapela. Cappella Musicale Pontificia Sistina je npr. še danes uradni naziv za pevski zbor bazilike sv. Petra v Rimu, ki je sestavljen iz dečkov in moških.

² Vrsta gradov in dvorcev na Slovenskem je bila v rokah škofij, kapitljev, samostanov ter uboštenih in viteških redov. Oglejski patriarhi so imeli številne gradove (zlasti Tolmin, Vipava, Lož, Postojna), ki so jih dajali v najem ali fevd različnim fevdnikom. Številne gradove in dvorce so imele tudi ostale škofije: ljubljanska škofija (Goričane, Gornji Grad, Vrbovec, [Rudenek], Brdce), lavantinska škofija (Betnava), krška škofija (Pilštanj, Podčetrtek, Ploštanj, Mokronog, Važenberk, Vitanje, Planina pri Sevnici, Podsreda, Rogatec), salzburska nadškofija (Ptuj, Pišce, Rajhenburg, Brežice, Sevnica), briksenska škofija (Bled), freisinska škofija (Škofja Loka, Klevevž). Zagrebška škofija je tik pred drugo svetovno vojno kupila grad Mokrice, zagrebški stolni kapitelj pa je posedoval metliški grad. Tudi redovne skupnosti so bile v vlogi fevdalnih gospodov. Pomembno gospodarstvo so ob svojih gradovih in dvorcih razvile zlasti cistercijske opatije: Vetrin (Preddvor), Stična (Bajnof pri Novem mestu, Klevevž), Kostanjevica (Klevevž, Kostanjevica na Krki, Ruperč vrh, Straža pri Čatežu). Viničarska samostanska dvora Dobrava pri Kostanjevici in Bajnof pod Trško goro sta imela svojo kapelico, ker je v njej živelo nekaj menihov. Dvorec Vine so imeli v lasti celjski minoriti, Falo šentpavelski benediktinci, grad Olimje so v samostan spremenili pavlinci ... Pomembno posest so okoli jareninskega dvora imeli tudi admontski benediktinci. Ljubljanski bosonogi avguštinci so posedovali dvorce Radeče, Dvor in Hotemež, tržaški jezuiti Fužine pri Ljubljani, ljubljanski jezuiti Pleterje, Tivolski grad Podturn (Ljubljana), Rakovnik (Ljubljana), usmiljeni bratje Neuhof – Kandijo v Novem mestu, Vrbje pri Žalcu in Stari grad pri Otočcu. Med lastnike ali upravljavce gradov in dvorcev so se vpisale tudi ženske redovne skupnosti: uršulinke (Škofja Loka, Ajmanov grad), frančiškanke brezmadežnega spočetja (Črneče pri

Dravogradu), mariborske šolske sestre, usmiljenke, sestre sv. Križa ...

³ Stopar, *Razvoj srednjeveške*, str. 28, 94, 99, 139.

⁴ Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji* 5, str. 98–99; <http://www.slovenia.info/es/cerkev/Romanska-in-gotska-kapela-Grad-Rajhenburg.htm?cerkev=11744&lng=7> (pridobljeno: 18. 1. 2011).

ima gotski rebrasti obok s sklepniki, spodnji del je baročno preoblikovan in poslikan s podobami svetnikov.⁵

Gotske kapele se v izvornih oblikah na naših gradovih večinoma niso ohranile (dokaj celovito sta ohranjeni gotski kapeli na Rihemberku in Premu, deloma tudi Ljubljanski grad, Hmeljnik), ker so jih barokizirali ali nadomestili z novimi. Arhitekturno so bile pogosto (ne v vseh primerih!) najodličnejši del gradu, najkakovostnejše (Knežji дворец v Celju, Klevevž, Konjice, Lendava, Negova, Planina pri Sevnici, Vinica, Vodriž) pa so z izborna gradnjo in opremo daleč presegale običajne vaške podružnice, pa tudi marsikatero župnijsko cerkev. Poleg prezbiterja so imele pogosto rebrasto obokano tudi ladjo. Ohranjeni fragmenti sklepnikov, konzol in krogovičevja pričajo o njihovem kakovostnem kamnoseškem okrasju.⁶ Nekatere gotske grajske kapele so imele kripto, ki je običajno služila za družinsko grobnico.

Grajske kapele v obdobju protestantizma in protireformacije

Svojevrstno vlogo in usodo so imele številne grajske kapele v obdobju protestantizma, ko so simbolno predstavljale uporno plemstvo zoper katoliškega deželnega kneza. Pravzaprav so bili prvi predikanti nastavljeni prav pri fevdalnih gospodih in gospeh, ki so postali podporniki in zaščitniki nove vere. Pri tem sta bili pomembni kapeli turjaškega gradu in dvorca Kacenštajn v Begunjah, ki sta nudili zatočišče prevajalcu Svetega pisma Juriju Dalmatinu. Julijana Kazianer je rada sprejemala predikante in jim leta 1586 v stolpu poleg dvorca uredila kapelo.⁷ V drugi polovici 16. stoletja je pod Ahacijem grofom Thurnom tudi дворец Križ pri Komendi postal zatočišče kamniških protestantov. Grof je leta 1595 zgradil protestantsko kapelo ob dvorcu in pokopališče.⁸ Dvorec Brdo pri Predosljah je nudil gostoljubje predikantu Jerneju Knaflju, ki je v grajski kapeli opravljal protestantsko bogoslužje. V Radečah se je nova vera razširila posebej okoli leta 1570, ko je imel radeški grad s trgov v zakupu Viljem pl. Lamberg. Tega leta je v trgu živel predikant Ivan Hočevar, kateremu so ob cerkvi zgradili luteransko kapelo. V dvorcu Hotemež je pridigal predikant Jurij Maček. Nadvojvoda Karel je graščaku Lambergu zaukazal, da ga mora izgnati. Ukaz je bil izvršen šele leta 1587. Tudi pl. Semeniči so bili v reformacijski dobi vneti protestanti. V gradu so imeli svoje predikante in Žiga pl. Semenič je leta 1585 v bližini gradu zgradil leseno protestantsko

kapelo. Na začetku protireformacijskih ukrepov (1598) so v dvorcu Belnek pri Moravčah deželni sodniki ujeli Trubarjevega sina Felicijana, zadnjega superintendenta, ki se je tja zatekel iz Ljubljane. Tudi Galli z gradu Rožek pri Moravčah so bili vneti protestanti. V gradu so imeli luteransko kapelo in zraven nje grobnico, v katero so pokopavali člane svoje rodbine in ugledne protestante tudi od drugod. Kapela sv. Petra poleg Šrotenturna pri Šmartinu pri Kranju je v protestantski dobi služila za shajališče luteranov in za grobnico protestantskih Siegersdorfov. V dobi katoliške obnove so kapelo popravili in leta 1645 na novo posvetili.⁹ T. i. Lutrovo klet (kapelo) so zgradili tudi poleg sevnškega gradu. Khisli s Fužin pri Ljubljani so bili tesno povezani s Primožem Trubarjem in z Jurijem Dalmatinom ter z ljubljanskim tiskarjem Janezom Mandelcem ...¹⁰

Protestantizem se je širil s pomočjo grajskih oskrbnikov – kastelanov (gradnikov) tudi na cerkvenih posestih. Valvasor poroča: »Leta 1585 so v Škofjo Loko prišli komisarji brižinskega škofa Ernesta, ki so pričeli preganjati nekatoličane. 18 najuglednejših meščanov so dali vreči v ječo na loškem gradu, ker so kljub prepovedi poslušali luteranske pridige in dali svoje otroke krstiti luteranskemu duhovniku.«¹¹

Ker so se ponekod v grajskih kapelah tudi po izgonu predikantov zbirali protestanti, so jih protireformacijski komisarji in komisije deželnega kneza imeli za leglo krivoverstva. Februarja in marca 1601 je protireformacijska komisija pod vodstvom škofa Tomaža Hrena razstrelila protestantski molilnici v bližini dvorcev Križ pri Komendi in Kacenštajn v Begunjah.¹² Enaka usoda je doletela protestantsko molilnico in pokopališče v bližini dvorca Betnava pri Mariboru. Naj na tem mestu omenimo, da je Khislova kapela s poslikavo v dvorcu Fužine edina ohranjena protestantska kapela iz 16. stoletja v Sloveniji.

Ko je cesar Ferdinand II. leta 1628 zahteval, da se protestantsko plemstvo in meščanstvo v letu dni pokatoličani ali pa proda svoje premoženje in se izseli, so se baroni Egkhi z Brda odločili za prvo možnost.¹³

Protireformacija in katoliška obnova sta močno vplivali na rekatolizacijo plemstva in posredno na pospešeno graditev grajskih kapel oziroma na njihovo

⁹ Prav tam, str. 249.

¹⁰ Več o tem: Reisp, *Grad Fužine*.

¹¹ Stopar, *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji* 8, str. 33.

¹² »Disieimus hoc anno 1601. mense Februario et Martio ex auctoritate et reformatione Archiducali Synagogus Lutheranorum duas (et hoc pulvere Tormentario) Turrianam prope oppidum Kamnik et Figaunensem prope Radmonstorff foeliciter. Laus Deo!« NSAL, ŠAL, Škofijski protokoli, š. 1, prot. 1, str. 52.

¹³ Stopar, *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji* 6, str. 27.

⁵ Stopar, *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji* 7, str. 71.

⁶ Stopar, *Razvoj srednjeveške*, str. 142.

⁷ Lavtižar, *Zgodovina*, str. 26.

⁸ *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 190.

vo preureditev v duhu liturgičnih smernic Tridentskega koncila. »Lutrovske« grajske kapele je bilo treba ponovno posvetiti in opremiti za katoliško bogoslužje. Dejstvo je, da je škof Hren pospeševal duhovno oskrbo plemstva, ki se je povrnilo k stari katoliški veri. Zlasti vesel je bil tistih, ki so ostali katoličani. Tipičen primer tega procesa sta Bucellenijevi grajski kapeli na Jesenicah: na Savi iz leta 1606 in na Plavžu iz leta 1617. Posvetil ju je škof Hren.¹⁴ Nekoliko bolj trdovratni pri vztrajanju v protestantski veri so bili grofje na turjaškem gradu. Nazadnje so opustili staro »Dalmatinovo kapelo« in leta 1623 sezidali novo – katoliško. Kapela je redke primer preoblikovanja grajske kapele v župnijsko cerkev, kar pa se je zgodilo šele v dobi jožefinskih reform. Vlogo župnijske cerkve opravlja še danes.¹⁵

Baročne grajske kapele

Prenehanje neposredne turške nevarnosti ob koncu 16. stoletja je botrovalo opustitvi številnih gradov na težko pristopnih vzpetinah. Številni graščaki so se preselili v trge in mesta, kjer so postavili nove razkošne dvorce in palače, drugi so si gradili nove udobne podeželske dvorce. Ob opustitvi in posledičnem propadu nekaterih gradov so njihovo usodo delile tudi kapele. Običajno so v tem primeru oltar iz grajske kapele prenesli v bližnjo župnijsko ali podružnično cerkev. Iz razpadajočega gradu Kamen pri Begunjah so leta 1740 oltar prenesli v novozgrajeno župnijsko cerkev sv. Urha, ki so jo pokrili z grajskim bobrovcem.¹⁶ Podobno se je zgodilo tudi v Kočevju, kjer v župnišču še danes hranijo oltarno sliko sv. Janeza Krstnika iz grajske kapele na Fridrihštajnu, pa tudi v Trzinu, kjer so oltarno sliko po požaru leta 1811 prenesli v trško cerkev sv. Andreja.¹⁷

Vzporedno z gradnjo novih baročnih dvorcev oziroma z barokizacijo starih gradov je potekala gradnja novih ali pa barokizacija starih grajskih kapel. Običajno so bile urejene v stavbah, lahko pa so jim bile prizidane oziroma so bile postavljene v njihovi neposredni bližini. Številne baročne grajske kapele so bile s pomočjo zunanega vhoda dostopne tudi za zunanje vernike. Običajno so velikost kapele imele le starejše grajske kapele, številne baročne grajske kapele ob dvorcih pa so že imele velikost podeželskih podružnic.

V nekaterih gradovih in dvorcih so v 17. in 18. stoletju starejše kapele nadomestili z novimi. V nekaterih stavbah so bile zato dvojne kapele (Turjak, Mirna, Hrastovec, Otočec), v gradu Klevevž pa so bile celo tri, če prištejemo še t. i. lutrovsko kapelo. Posamezni gradovi pa so poleg grajske ka-

pele v svoji neposredni bližini imeli tudi grajsko cerkev (Ortnek, Švarcenek, Lazarinijev dvorec Smlednik – Valburga, Konjice, Krupa, Mokrice, Pobrežje). Po velikosti izstopa zlasti grajska cerkev sv. Jurija na Ortneku pri Ribnici na Dolenjskem, ki bi zadoščala za manjšo župnijsko cerkev. Žal danes žalostno propada.

Razpadajoča grajska cerkev sv. Jurija pri gradu Ortnek (foto: Matjaž Ambrožič).

¹⁴ Lavtižar, *Zgodovina*, str. 74.

¹⁵ *Letopis Cerkev na Slovenskem*, str. 339.

¹⁶ Lavtižar, *Zgodovina*, str. 27.

¹⁷ Stopar, *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji* 6, str. 105.

Pri renesančnih in baročnih dvorcih je slog prav tako odseval v arhitekturi in opremi njihovih kapel. Premožni lastniki so navadno poskrbeli, da je bila kapela dovolj razkošna. S tem namenom so poklicali uveljavljene arhitekta in umetnike: rezbarje, podobarje, pozlatarje, slikarje in štukaterje. Pozornost so posvetili členjeni vhodni fasadi s portalom, zlasti pa arhitekturno razgibani ter z arhitekturnimi členi, s štukom in freskami okrašeni notranjosti in opremi, med katero so izstopali kakovostni marmorni oltarji in baročni kipi ter slike. Po kakovosti izstopajo oziroma so izstopale naslednje baročne grajske kapele: Kodeljevo, Goričane, Gornja Radgona, Hrasovec, Štatenberk, Ptuj, Velika Nedelja, Rakovnik pri Šentrupertu, Ruperč vrh, Dornava, Borl, Hošperk, Vipava, nekdanji Spodnji Rihemberk, Slovenska Bistrica, Brežice, Podčetrtek, Viltuš, Fala, Medija, Novo Celje, Bizeljsko, Smlednik, Lanšprež, Zalog pri Moravčah, Murska Sobota, Škofja Loka, Puštal in Polhov Gradec.

Nekatere grajske kapele so imele tudi bogate relikviarije, v številnih pa so se ohranile nagrobne in grbovne plošče. V grajski kapeli mokronoškega gradu so npr. do leta 1902 hranili »Emin čevljec«. Slo je za obuvalo Eminega kipa iz 15. stoletja.¹⁸

Graščaki so dali v (bližnji) cerkvi, ki je bila pod njihovim patronatom, nemalokrat postaviti tudi stranski oltar ali stransko kapelo z oltarjem, kdaj tudi z družinsko grobnico (Slovenske Konjice).

Najpozneje v poznem srednjem veku so grajske kapele dobile tudi šilaste lesene zvonike, t. i. strešne jezdece, ki so jih v baroku preoblikovali, ponekod pa nadomestili z zidanimi zvoniki z baročno oblikovanimi kapami. Na Primorskem so grajske kapele, podobno kot tamkajšnje podružnične cerkve, imele t. i. zvonike na preslico ali zvončnice. Redkeje so vlogo zvonika prevzeli predelani grajski stolpi (Sv. Pankracij pri Slovenj Gradcu). Nekateri baročni zvoniki grajskih kapel so s svojo arhitekturo zaznamovali celotni grajski kompleks (Grad na Goričkem).

Naj omenimo, da se je v zvonikih grajskih kapel ohranilo večje število historičnih zvonov, ki jih med prvo svetovno vojno niso odvzeli za vojaške potrebe. Iz starosti nekaterih izmed njih lahko upravičeno sklepamo na obstoj prvotnih grajskih kapel, saj so (bili) nekateri obešeni v zvonikih drugotnih grajskih kapel (Ortnek, Lemberg, Ljubljana) ali bližnjih podružničnih cerkva (Sv. Mohor na Kozjaku).¹⁹ Številni grajski zvonovi so bili odstranjeni ali uničeni med drugo svetovno vojno oziroma po nacionalizaciji grajskih objektov. Tisti, ki jim je uspelo preživeti, so shranjeni v muzejih ali pri soseskah.

Cerkve na mestu nekdanjih grajskih kapel

Znanih je tudi nekaj cerkva, ki stojijo na mestu nekdanjih grajskih kapel. Župnijska cerkev v Blagovici naj bi bila sredi 18. stoletja zgrajena na mestu srednjeveške grajske kapele vitezov Blagoviških. Ti so imeli pri kapeli sacelane že od leta 1345 – službo božjo so opravljali tudi po razpadu gradu v 15. stoletju.²⁰ Na mestu nekdanjih grajskih kapel stojijo tudi župnijske cerkve na Brdu pri Lukovici, na Homcu, v Mekinjah, Rogatcu ... Podružnična cerkev sv. Lenarta v Krtini pri Dobu je bila zgrajena okoli leta 1458 na mestu prvotne grajske kapelice češeniških graščakov. Vlogo grajske kapele so nekdanj opravljal tudi podružnične cerkve v Drtiji pri Moravčah, Gradu pri Cerkljah, Srednji Beli pri Predvoru ... Cerkev sv. Pankracija nad Starim trgom pri Slovenj Gradcu je zgrajena na osnovi grajskega palacija, njen zvonik pa je predelani grajski stolp.²¹ Na mestu nekdanjega gradu Prežin stoji cerkev, v zvonik pa naj bi bil spremenjen nekdanji grajski stolp.²² Podobno na grajski lokaciji stoji tudi cerkev na Žebniku pri Radečah.

Dvorci (brez grajskih kapel) ob župnijskih cerkvah

Vendar se vsi novoveški fevdalni gospodje niso odločili za gradnjo grajskih kapel, zlasti tisti ne, ki so dvorce postavili v mestnem ali trškem naselju (Radovljica) ali v bližini župnijske cerkve, kar je bilo zlasti značilno za številne dvorce na Primorskem (Slap in Planina pri Vipavi, Prvačina, Gradišče pri Renčah, Šempas, Vrtojba). S tem je odpadla tudi potreba po vzdrževanju sacelane, saj je duhovna opravila gosposki zaradi bližine izvajala župnijska duhovščina. Omenjeno dejstvo je botrovalo tudi propadu nekaterih grajskih kapel v pojožefinski dobi. V Frankolovem je bila leta 1787 v bližini dvorca pozidana nova župnijska cerkev, zato so grajsko kapelo zanemarili in jo leta 1862 opustili.²³ Prostor nekdanje kapele je še ohranjen, a je predelani v stanovanje.

Povezavo z župnijsko cerkvijo so lastniki dvorcev običajno pokazali tudi s tem, da so si v njej uredili častno mesto; ali na pevske koru (Radovljica) ali pa na oratorijski empori ob prezbiteriju (Smlednik, Radeče, Ozeljan). Zanimiva sta primera dvorcev Kacenštajn v Begunjah na Gorenjskem in Turn v Radovljici. Oba sta (bila) neposredno z mostovžem

¹⁸ Stopar, *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji* 13, str. 76.

¹⁹ Gnirs, *Alte und neue Kirchenglocken*, str. 73; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji* 3, str. 71; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji* 4, str. 42; Ambrožič, Terenski zapiski zvonov.

²⁰ *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 178.

²¹ *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 552; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji* 4, str. 89; Stopar, *Razvoj srednjeveške*, str. 73.

²² Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji* 3, str. 118.

²³ Stopar, prav tam, str. 40.

Mostovž, ki je iz radovljiške graščine vodil na severni del pevskega kora tamkajšnje župnijske cerkve in je služil kot grajska loža (foto: Matjaž Ambrožič).

povezana z župnijskima cerkvama.²⁴ V Radovljici je bil graščakom na voljo severni del trodelne pevske korne empore, v Begunjah pa je bil do leta 1875 nad pevskim korom še en kor, ki je bil po mostovžu ob zvoniku povezan z dvorcem.²⁵ Podobno rešitev vidimo še danes pri ljubljanski stolnici, kjer je knezoškof Pogačar leta 1881 dal zgraditi mostovž, ki vodi iz škofijskega dvorca preko severnega zvonika na emporo pri oltarju Presv. Rešnjega Telesa.²⁶ Podoben mostovž je ohranjen še med dvorcem in cerkvijo v Preddvoru na Gorenjskem, nekoč pa je stal tudi med kapelo in dvorcem Lanšprež na Dolenjskem. V kočevski župnijski cerkvi, posvečeni leta 1903, je leta 1905 knez Karl Auersperg na odličnem mestu postavil le vojvodsko klop s svojim in soproginim grbom, čeprav ima cerkev v prezbiteriju dve oratorijski empori.²⁷

Votivne ter pokopališke grajske kapele in cerkve

Nekateri graščaki so si zaželeli votivno grajsko kapelo – cerkvico. Najbolj znane so naslednje: kapela grofov Celjskih v opatijski, danes stolni cerkvi v Celju (15. stoletje), cerkev sv. Ahaca nad Malim Ločnikom pri Turjaku (po 1593), cerkev sv. Petra na Dvoru pri Polhovem Gradcu (16. stoletje) ... Poseben tip tovrstne kapele predstavlja cerkva sv.

Trojice v Sebenjah pri Zasipu pri Bledu iz poznega 16. stoletja, ki jo je za svoj poslednji počitek dala postaviti Marija Lenkovič. Nad glavnim vhodom ima v lopi na stebrih postavljeno posebno ložo z oknom, ki omogoča pogled v cerkev.

V povezavi s pokopi ne smemo prezreti kapel in cerkva, kjer je plemstvo našlo svoj poslednji zemeljski počitek. V 17. in 18. stoletju so bili v modi pokopi v grajskih kapelah (Pobrežje) ali v gradu bližnji cerkvi²⁸ oziroma v mestnih cerkvah uboštenih redov. Do zadnje četrtine 18. stoletja, ko so bili pokopi v cerkvah prepovedani, srečujemo pokope plemičev tudi v ali ob župnijskih cerkvah (Ig, Kočevje, Renče, Vogrsko, Bovec, Kojsko). Od 19. stoletja naprej si je prenekatera plemiška družina na župnijskem pokopališču uredila družinsko grobnico (Šempeter pri Gorici) ali lastno kapelo z grobnico (Smlednik, Prvačina, Velenje). Redki so si celo uredili zasebno pokopališče (npr. Windisch-Graetzi pri graščini Hošperk – Haasberg pri Planini). Grofje Auerspergi so si pri dvorcu Šrajbarski turn pri Leskovcu pri Krškem omislili celo »mavzolej« – grobnico v obliki kapele. Podoben primer je t. i. Kripta pri Gradu na Goričkem. Posebnost pa so srca kočevskih vojvod (knezov Auerspergov), ki se od leta 1800 hranijo v posebnih kovinskih urnah v stenskem tabernaklju tamkajšnje župnijske cerkve.²⁹

²⁴ Podobno je bil z župnijsko cerkvijo povezan glavarjev dvorec v Bovcu. Šapač, *Grajske stavbe v zahodni Sloveniji* 22, str. 20.

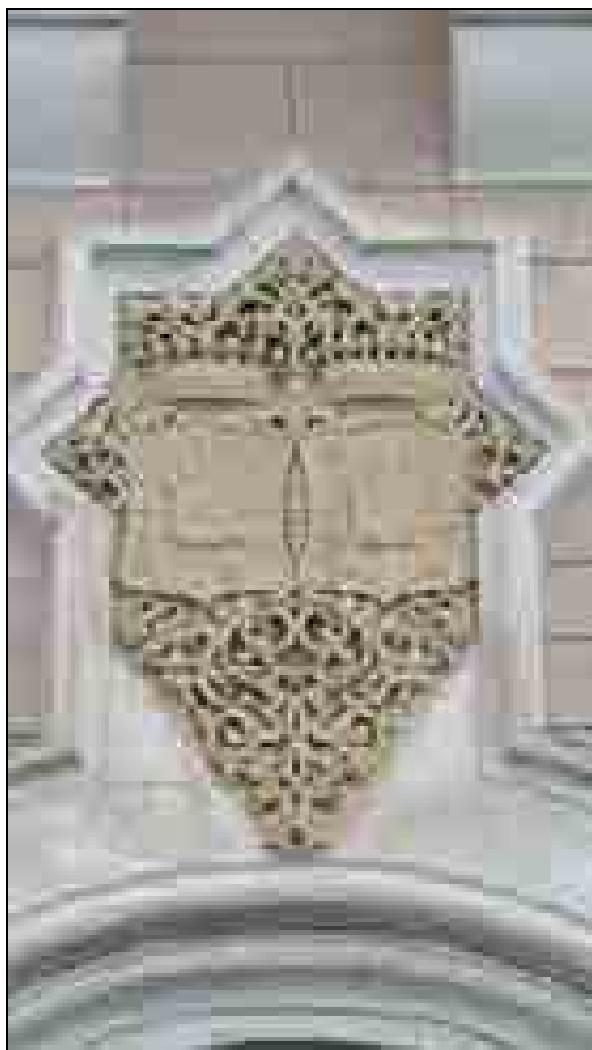
²⁵ Lavtižar, *Zgodovina*, str. 27.

²⁶ Ambrožič, *Ljubljanski knezoškof*, str. 215.

²⁷ Ambrožič, *Župnijska cerkev*, str. 52.

²⁸ Lastniki dvorcev Strane in Zemon ter stolpa Tabor so imeli svojo grobnico v bližnjih cerkvah. Šapač, *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji* 18, str. 150, 182, 196.

²⁹ Ambrožič, *Župnijska cerkev*, str. 27.

Grajska pokopališka kapela baronov Lazarinijev z aliančnim grbom Lazarini-Brandis na smledniškem pokopališču (foto: Matjaž Ambrožič).

Grajske kapele cerkvene fevdalne gosposke

V povezavi z grajskimi kapelami posebno skupino predstavljajo gradovi in dvorci ljubljanskih knezoškofov, novomeškega kolegiatnega kapitlja, komende viteških redov in župnijski dvorci. Ljubljanski nadškofijski dvorec je od nekdaj imel tudi škofovo kapelo. Sedanja je bila v bizantinskem slogu prezidana ob koncu 19. stoletja. Na Goričanah je bila nedavno prenovljena notranjščina grajske kapele. Škofijski dvorec v Gornjem Gradu je tudi imel kapelo. Zadnjo škofovsko grajsko kapelo je dal leta 1920 postaviti v bližini gradu Vrbovec ljubljanski knezoškof Jeglič, a je bila med vojno uničena.³⁰ S kapelo, ki danes služi novomeškemu škofu, se lahko pohvali tudi dvorec nekdanjega novomeškega kolegiatnega kapitlja.

³⁰ Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji* 4, str. 143.

Komende nemškega viteškega reda so običajno imele kapele. Pri nas so bile v Ljubljani, Črnomlju, Metliki in Veliki Nedelji. Malteški viteški red je posedoval grad Polzela. Upravljali so ga komendatorji, ki so v njem prebivali skupaj z župnijskim vikarjem.³¹ V rokah maltežanov je bil tudi dvorec v Komendi.

Naj opozorimo, da v mestnih in trških naseljih, kjer je bil nekdanji sedež pražupnije, srečujemo župnijske dvorce, ki pa običajno niso imeli svojih kapel.³²

³¹ Leta 1780 je poslednji komendator grad prodal. Polzelski župniki so pod novim gospodarjem obdržali pravico do stanovanja v gradu in duhovniške plače. Zaradi sporov so si sredi 19. stoletja sezidali novo župnišče. Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji* 3, str. 105.

³² Npr. župnijski dvorci: Vuzenica, Laško, Slovenske Konjice, Nova Cerkev, Radovljica, Kranj, Kanal, Šentpetar v Ljubljani, Vipava ...

Vključitev grajskih kapel v župnijsko organizacijo

V pojožefinski dobi so bile skoraj vse grajske kapele vključene v župnijsko organizacijo, saj jih škofijski šematizmi dosledno navajajo v seznamu podružnic in kapel posameznih župnij. Seveda pa so bile tudi izjeme: npr. grajska kapela – cerkev na Savi na Jesenicah, ki je še naprej ostala lastniška kapela Kranjske industrijske družbe, danes pa je v lasti jeseniške železarnice.

Za bogoslužje v grajskih kapelah so škofje podeljevali posebne mašne licence; maševanje in druge obrede pa je opravljala župnijska duhovščina (župnik oziroma kaplan). Nema lokrat je prihajalo med graščaki in župniki tudi do sporov, saj so npr. zahtevali krst svojih otrok v domači kapeli, krstni kamen pa je v župnijski cerkvi (npr. Galleti iz Bistre pri Vrhniki).

Usoda grajskih kapel v 19. in 20. stoletju

Revitalizacija nekaterih grajskih kapel je bila v drugi polovici 19. stoletja in tudi še v prvi polovici 20. stoletja povezana s tistimi gradovi in dvorci, ki so jih za vzgojno-izobraževalne ustanove kupile nekatere ženske in moške redovne skupnosti. Uršulinke so v ta namen leta 1891 kupile grad v Škofji Loki. Leta 1920 so dvorec Mala Loka pri Ihanu kupile redovnice sv. Križa. Z istim namenom so usmiljenke leta 1926 kupile tudi dvorec Novi dvor, leta 1934 pa še Stari dvor v Radečah (hiralnica). Mariborske šolske sestre so po prvi svetovni vojni prišle v dvorec Mala Loka pri Trebnjem, ki je bil last Gospodarske zveze.³³

Tudi moški redovi so v 19. in 20. stoletju kupili ali pridobili nekaj gradov in dvorcev, ki so jih preoblikovali v samostane, vzgojno-izobraževalne ustanove ali bolnišnice: salezijanci (Rakovnik v Ljubljani 1900, Teriška graščina Radna 1907, Škrljevo pri Šentrupertu 1941–1950), trapisti (Rajhenburg 1881, začasno Zavrh pri Dolah pri Litiji 1883–1885), lazaristi (Groblje, Bokalce). Usmiljeni bratje so se leta 1893 naselili v novomeški Kandiji in tam uredili bolnišnico. Leta 1936 so pridobili Stari grad pri Otočcu, kjer je škof Rožman naslednje leto na novo posvetil grajsko kapelo.³⁴

Zagrebska nadškofija je leta 1933 kupila grad Mokrice in v njem uredila okrevališče za seme-niščnike in bogoslovce.³⁵ Zadnji nakup dvorca oziroma nekdanjega dominikanskega samostana Novi Klošter pri Polzeli se je zgodil novembra 2010. Kupila ga je papeška osebna prelatura Opus Dei, ki ga namerava preurediti v konferenčni center.

Posebno skupino predstavljajo tisti gradovi in dvorci, ki jih je v 19. ali 20. stoletju kupila država in namenila za državne urade in socialne ustanove; zlasti za hiralnice (Muretinci pri Ptuj, Loka pri Radečah),³⁶ umobolnice (Novo Celje) ali kaznilnice (Begunje na Gorenjskem 1875). Oskrba je bila običajno zaupana redovnicam. Kapele v tovrstnih zavodih so imele svojega duhovnika – zaporniškega ali bolniškega kurata. Sprememba namembnosti preostalih podržavljenih gradov in njihovih kapel po drugi svetovni vojni je seveda svoje poglavje.

Usodo gradov, graščin in dvorcev so namreč v zadnjih stoletjih delile tudi njihove kapele. Ponekod so propadle ali pa so bile uničene skupaj z gradovi in dvorci; npr. zaradi uporov (Rudenek), požarov (Tržič 1811, Štatenberk 1910), rušitve (Trebnje, Limbuš, Celje, knežji dvorec, 18. stoletje, Jamnik pri Zrečah 1911), opustitve (Hartenštajn pri Pilštanju, Dobrna, Frankolovo, Laško) in ukrepov komunističnega režima.³⁷

Za časa prve svetovne vojne so bile poškodovane ali uničene nekatere grajske kapele na območju soške fronte (Kromberk, Renče, grad Vogrsko). Med drugo svetovno vojno so partizani (zlasti na Dolenjskem, v Beli krajini in na Primorskem), po njej pa povojni režim (Javornik pri Jesenicah 1959, Lanšprež, Turn pri Gabrovki po 1952) pod taktirko komunistične partije uničevali grajsko kulturno dediščino kot simbolni ostanek fevdalnih časov.

Nekoliko svojevrstno usodo je doživel dvorec Zalog pri Moravčah. Lastnike so Nemci izselili, partizani pa so dvorec 15. julija 1943 požgali. 5. aprila 1945 so domobranci požgali grajsko kapelo sv. Jožefa, ker so imeli v njej partizani svoj bunker.³⁸

Nekaj grajskih kapel je ob grajskih ruševinah čudežno preživelo (Medija, Lanšprež, Boštanj ob Savi)³⁹ ali pa so še danes zapisane žalostnemu propadanju (Ortnek, Rakičan, Šlivnica, Viltuš), ki mu botruje nezanimanje države in lastnikov. Številne grajske kapele so bile uničene prav v medvojnem in povojnem obdobju, njihova oprema pa je bila ali zapisana uničenju ali pa raznesena (Ruperč vrh, Hošperk, Planina pri Rakeku, Hmeljnik, Soteska, Boštanj pri Grosupljem, Klevevž, Križ pri Komen-di, Mirna, Rakovnik pri Šentrupertu, Spodnji Rihemberk).⁴⁰ Nekateri preostali cerkveni kipi in

³⁶ Hiralnico v poslopju Komende v Metliki so vodile redovnice sv. Križa.

³⁷ *Šematizem neposredno sveti Stolici podrejene lavantinske škofije za leto 1934*, str. 99.

³⁸ Stopar, *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji* 7, str. 160.

³⁹ Še stoječe grajske kapele, a brez opreme: Vine, Polhov Gradec, Fužine (Ljubljana), Mala Loka pri Trebnjem (povečava arh. Ivan Vurnik), Vernek, Vogrsko (Božičev dvorec), Ceglo, Dobrovo ...

⁴⁰ Porušene ali uničene kapele: Zalog pri Celju, Šratnek, Vrbovec, Draškovec pri Šentjerneju, Brajtenav (Zalog pri Prečnji), Hmeljnik, Klevevž, Novi dvor Radeče, Mokronog, Rakovnik pri Šentrupertu, Škrljevo pri Šentrupertu, Gradac, Kojsko (podrta, sedaj sta na njenem mestu hiša in garaža) ...

³³ NŠAL 525, š. 209, Šašel Ivan, *Zapiski za župnijo Št. Lovrenc*, zv. II., str. 119.

³⁴ Stopar, *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji* 11, str. 279.

³⁵ Stopar, *Gradovi na Slovenskem*, str. 202.

Grajska kapela grofov Auerspergov na turjaškem gradu (foto: Barbara Žabota).

slike so se ohranili v bližnjih cerkvah (Planina pri Rakeku), številne umetnine pa so si prisvojili »zbi-ratelji umetnin«. Prav tako so nekateri deli njihove opreme, zlasti kipi in slike, romali v muzeje (Velika Nedelja – Pokrajinski muzej Ptuj).⁴¹

Spremembe namembnosti nekdanjih grajskih kapel so se dogajale predvsem v 20. stoletju (Graslov stolp, Celje 1906; Tolmin, dvorec – kapela prede-lana kmalu po letu 1920: notarska pisarna, prodajalna pijač, lekarna, knjižnica, sedež krajevne skupnosti in bančne poslovalnice v pritličju – menza v Volčah in oltarni nastavek na Mengorah), zlasti pa po drugi svetovni vojni, ko je bila zaradi nacionalizacije spremenjena namembnost nekaterih preosta-lih grajskih kompleksov (Idrija, Begunje na Gorenj-skem, Dornava, Novo Celje, Gornja Radgona). Grajskim kapelam se v tem primeru ni dobro pisalo, saj so bile uničene (Lože) ali predelane oziroma upo-rabljene za druge namene. Navedimo le nekaj gradov in dvorcev, kjer je bila namembnost grajskih kapel spremenjena: Brdo pri Predosljah, Ajmanov grad v Sv. Duhu pri Škofji Loki (mrtvašnica), Idrija, Vi-pava – Lanthierijev dvorec (kasarna – kegljišče v prezbiteriju), Gradišče nad Prvačino (nazadnje shramba umazanega perila doma starejših občanov), Španjolišče (1980 predelana v garažo), Šturje (1970 preurejena v gostinski lokal), Kanal (drvarnica) ...

Tipologija grajskih kapel in cerkva

V uvodnem delu razprave smo že nakazali os-novne tipe grajskih kapel ter cerkva, ki jih lahko

strnjeno razvrstimo po naslednji tipologiji:

- grajske kapele v sklopu grajskega kompleksa ali dvorca,
 - grajska kapela v palacijju ali dvorcu,
 - grajska kapela poleg palacijja ali dvorca,
 - grajska kapela v grajskem stolpu,
 - grajska kapela v obzidju,
- grajske kapele poleg grajskega kompleksa ali dvorca,
- pokopališče grajske kapele na župnijskem ali zasebnem pokopališču,
- votivne grajske kapele in cerkve.

Navedimo nekaj grajskih kapel glede na lokacijo:

- v sklopu grajskega kompleksa ali dvorca: Ljubljana grad, Smlednik,⁴² Bogenšperk, Bled, Kamen in Kacenštajn (Begunje), Neuhaus (Tržič), Češe-nik, Križ pri Komendi, Krumperk, Mengeš (spodnji dvorec), Zalog pri Moravčah, Zduša, Zaprice, Bokalce, Fužine (Ljubljana), Gamberk, Soteska, Turjak, Puštal in Škofja Loka, Strahlov grad (Stara Loka), Frauenhof (Stara Loka), Go-ričane, Struga, Otočec, Raka, Stari grad pri Otočcu, Zbure, Mirna, Zapuže pri Mirni, Ra-kovnik pri Šentrupertu, Gornji Mokronog, Mo-kronog, Zagorica pri Mokronogu, Ribnica, Frid-rihštajn pri Kočevju, Ortnek, Krupa, Smuk, Gra-carjev turn, Šrajbarski turn v Leskovcu pri Krš-kem, Gradac, Kostel, Jablje, Klevez, Luknja pri Prečni, Mehovo pri Podgradu, Podturn (Tivoli v Ljubljani), Sostro, Bajnof pri Novem mestu, Brajtenav (Zalog pri Prečni), Stari grad pri

⁴¹ Z gradu Gamberk so baročni oltar Cusove delavnice pre-negli v podružnično cerkev na Brišah pri Kolovratu. Stopar, *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji* 10, str. 41.

⁴² V inventarju smledniškega gradu iz leta 1569 so navedeni tudi paramenti. Stopar, *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji* 8, str. 72.

- Otočcu, Pogance, Draškovec pri Šentjerneju, Straža pri Catežu, Boštanj pri Žalni, Vinica, Bistra, Lisičje, Višnja Gora, Predjama pri Postojni, Lože pri Gočah, Vipava, Maribor, Ratzer dvor (Maribor), Švajgerjev dvorec (Maribor), Kozjak pri Kungoti, Rošpoh pri Mariboru, Viltuš, Novi Klošter, Vrbje pri Zalcu, Novo Celje, Gornji Grad, Jarenina, Svečina, Slovenske Konjice, Pogled pri Ločah, Podčetrtek, Podsreda, Hrastnik, Negova, Hrastovec, Gornja Radgona, Betnava, Fala, Socka pri Novi Cerkvi, Ptuj, Dornava, Muretinci, Strmol v Rogatcu, Slovenska Bistrica, Pragersko, Turn pri Škalah, Velenje, Pišce, Bizeljsko, Brežice, Rajhenburg, Rače, Grad, Borl, Frankolovo, Negova, Sevnica, Rifnik, Ravne na Koroškem, Kamnik (Stari grad), Breg pri Majšperku, Temnar pri Hermancih, Soseska, Velika Nedelja, Javornik pri Jesenicah, Lendava, Beltinci, Jareninski dvor, Limbuš, Temnar, Branek, Drvanja, Grad na Goričkem, Murska Sobota, Oplotnica, Štanof, Celje (knežji dvorec), Dobrna, Graslov stolp (Celje), Lindek, Prežin, Soteska pri Celju, Vojnik, Vransko, Zalog pri Celju, Dravograd, Grad (Sv. Pankracij) nad Starim trgom pri Slovenj Gradcu, Šalek, Šoštanj, Šratnek, Vuzenica, Blagovna, Olimje, Novi dvor Radeče, Planina pri Sevnici, Žusem, Jablanica, Kalc, Prem, Strane, Školj, Švarcenek, Podnanos, Trilek pri Colu, Vipava (zgornji grad in dvorca), Ajdovščina, Gradišče nad Prvačino, Selo pri Vipavskem križu, Španjolišče, Velike Žabljce, Vipavski križ, Vogrsko, Ozeljan, Rihemberk, Rubije, Solkan, Dobrovo, Kanal, Kluže, Kojsko, Tolmin (zgornji grad in dvorec).
- poleg gradu ali dvorca: Postojna, Polhov Gradec, Kandrše, Brdo pri Lukovici, Ajmanov grad v Sv. Duhu pri Škofji Loki, Bistrica pri Trziču, Črnelo, Kolovec, Smlednik, Ponoviče, Grmače, Medija, Hmeljnik, Jablanica, Blagovica, Lanšprež, Mokrice, Podbrje pri Podnanosu, Sava na Jesenicah, Plavž na Jesenicah, Šinkov turn, Žebnik pri Radečah, Tuštanj, Kamnik (Mali grad), Grmovje [Hofrain] pri Galiciji, Vernek, Čušperk, Lesno Brdo pri Horjulu, Ruperč vrh, Grm (Novo mesto), Mala Loka pri Trebnjem, Pobrežje, Pukštajn pri Dravogradu, Štrovsenek pri Gomilskem, Vojnik, Vrbovec, Šrotenturn pri Šmartinu pri Kranju, Dolane v Halozah, Pogrenja, Katzenstein (Florijan pri Šoštanju), Frauenhof pri Zgornji Kungoti, Melje, Šentjanž na Dravskem polju, Vurberk, Jamnik pri Zrečah, Rakičan, Laško, Polzela, Šenek, Tabor pri Višnji vasi, Vine, Galenhofen pri Legnu, Jelše pri Šmarjah, Lemberg, Gotnik, Jablanica, Odolina, Švarcenek, Erzelj, Podbrje in Roženek, Vitovše, Vogrsko (Božičev dvorec), Rožna dolina, Ceglo, Nozno, Snežeče, Lipica.
 - grad, dvorec, dvor ali graščina (brez kapele) blizu

župnijske, podružnične ali trške oziroma mestne cerkve: Radovljica, Groblje, Predvor, Kočevje, Črnomelj, Metlika, Grimšče, Sv. Helena (Dolsko), Dol, Brdo pri Lukovici, Žužemberk, Komenda, Moravče, (Zgornji) Kolovrat, Čemšenik, Višnja Gora, Kandrše, Kostanjevica na Krki, Litija, Radeče, Logatec, Moravče, Špitalič, Zgornji Kolovrat, Motnik, Kosova graščina na Jesenicah, Podvin, Turn v Litiji, Železnica pri Škocjanu pri Turjaku, Poljane – Predgrad pri Starem trgu ob Kolpi, Šilentabor, Dobravica pri Šentjerneju, Trebnje, Idrija, Kranj, Prestranek, Pilštanj, Hartenstein pri Pilštanju, Prebold, Guštanj, Kacenštajn pri Topolščici, Kienhofen pri Muti, Vodriž, Kiselštajn (Kranj), Galenštajn, Pusti gradec, Podvelb (Col), Slap pri Vipavi, Štjak, Vrhpolje pri Vipavi, Gradišče pri Renčah, Planina pri Vipavi, Prvačina, Renče, Šempas, Šempeter pri Gorici, Vrtojba, Biljana, Dolnje Cerovo, Fojana, Gornje Cerovo, Kobarid, Šlovrenc, Šmartno v Brdih.

Patrociniji grajskih kapel

Zavetniki grajskih kapel so bili podobni kot zavetniki župnijskih in podružničnih cerkva. Najstarejše grajske kapele so imele nekatere patrocinije, ki jih srečujemo tudi pri prazupnijskih cerkvah. Največ jih je bilo posvečenih Materi Božji, zlasti Marijnemu Vnebovzetju. Ostale so imele za zavetnike sv. Jurija, sv. Janeza Krstnika, sv. Mihaela, sv. Križ in sv. Pankracija, ki je bil značilni zavetnik srednjeveških grajskih kapel. Patrocinij sv. Jurija je zelo zaznamoval tudi zgodovino naše prestolnice, saj je grajski stolp z zmajem postal njen grbovni simbol. Preseneča pa dejstvo, da sta bili le dve grajski kapeli posvečeni prvaku apostolov sv. Petru, ki je tipični patrocinij prazupnijskih cerkva. Le redke so imele prazupnijski apostolski patrocinij (npr. sv. Andreja, sv. Jerneja, sv. Jakoba) in le ena starodavni patrocinij sv. Martina. Nekatero grajsko kapelo so imele tudi zavetnike, ki so bili povezani z grajskimi lastniki. Grajska kapela na blejskem gradu je zato posvečena briksenskima svetnikoma sv. Ingenuinu in Albuinu. Dokaj številne kapele, ki so bile zgrajene od 17. stoletja naprej, so imele za zavetnika sv. Ano in sv. Jožefa. Nasploh so bile grajske kapele iz 17. in 18. stoletja večinoma posvečene tedanjim popularnim svetnikom: sv. Antonu Puščavniku, sv. Antonu Padovanskemu, sv. Florijanu, sv. Frančišku Ksaveriju, sv. Janezu Nepomuku ipd. Zanimivo je tudi, da so številne grajske kapele imele ženski patrocinij; največ seveda Marijin in Anin, a le dve izmed njih starodavni patrocinij sv. Marjete. Redke so bile tiste grajske kapele, ki so imele skupinski patrocinij dveh ali več svetnikov.

Najpogostejši patrociniji grajskih kapel so (bili) naslednji:

- Preblazena Devica Marija (Krumperk, Čemše-

- nik, Novi grad pri Boštanju, Bogenšperk, Ajmanov grad v Sv. Duhu pri Škofji Loki, Medija, Struga, Raka, Kapitelj (Novo mesto), Mostek (Novo mesto), Otočec, Kacenštajn (Begunje), Šinkov turn pri Vodica, Rakovnik pri Šentrupertu, Škrljevo pri Šentrupertu, Zapuže pri Mirni, Čušperk, Smuk, Viltuš, Novo Celje, Svečina, Socka pri Novi Cerkvi, Dornava, Velenje, Vrbovec, Soseska (Velika Nedelja), Ravne, Ozeljan, Kojsko),
- Brezmadežna (Kodeljevo, Klevevž, Bajnof [prej sv. Tomaž], Turjak, Slivnica, Slovenska Bistrica, Rifnik, Selo pri Vipavskem Križu),
 - Marijino Vnebovzetje (Mengeš, Šrajbarski turn pri Leskovcu, Kamen pri Begunjah, Sava na Jesenicah, Lesno Brdo pri Horjulu, Pišce, Kromberk),
 - Žalostna Mati Božja (Stari grad pri Polhovem Gradcu, Bokalce, Turn Preddvor, Žebnik pri Radečah [prej sv. Pankracij], Pukštajn pri Dravogradu),
 - Loretska Mati Božja (Maribor, Celje – knežji dvorec), Kronanje prebl. Device Marije (Soteska, Rihemberk – spodnji dvorec), Marija Pomočnica (Zduša), Marijino Obiskanje (Pogled pri Ločah [prej Marija Snežna]), Darovanje prebl. Device Marije (Gracarjev turn), Zaroka prebl. Device Marije (Luknja pri Prečni), Marija Mati dobrega sveta (Stari grad pri Otočcu), Marija Snežna (Snežče),
 - Sveti križ (Fužine (Ljubljana), Zonek pri Igu, Hošperk – Haasberg (Planina pri Rakeku), Impoljca, Hrastovec [pozneje sv. Ožbolt], Neustein (Studenc pri Krškem), Švajgerjev dvorec (Maribor), Betnava, Pragersko, Brežice, Prešnik, Prvačina [pokop. kap.]),
 - Sveta Trojica (Sebenje pri Zasipu, Ortnek, Dolane v Halozah, Frankolovo, Pogance),
 - Presv. Rešnje Telo (Strahlov grad (Stara Loka), Puštal (Škofja Loka)),
 - Presv. Srce Jezusovo (Grmovje pri Galiciji [prej sv. Bernard]), sv. Glava (Gornja Radgona), Dobri Pastir (Novi dvor – Radeče), sv. Grob (Grm – Novo mesto),
 - sv. Družina (Črnelo, Ptuj, Turn pri Škalah, Rihemberk),
 - sv. Jožef (Polhov Gradec, Zalog pri Moravčah, Ruperč vrh, Bistra, Trebnje, Lanšprež, Lože pri Gočah, Velike Žablje, Ceglo),
 - sv. Janez Krstnik (Stari grad – Kamnik, Vernek, Fridrihštajn pri Kočevju, Ribnica, Pogrenja, Gotnik, Švarcenek, Gradišče nad Prvačino),
 - sv. Jurij (Ljubljana grad, Bistrica pri Trziču, Ortnek, Podčetrtek, Sevnica, Kluže),
 - sv. Pankracij (Hmeljnik, Grad nad Slovenj Gradcem, Lemberg, Planina pri Sevnici, Žebnik pri Radečah [pozneje Žalostna Mati Božja], Vipava [pozneje sv. Barbara]),
 - sv. Florijan (Pobrezje pri Adlešičih, Borl, Šenek, Vurberk, Jablanica, Vogrsko),
 - sv. Mihael (Brdo pri Predosljah, Kandrše, Vrbje pri Žalcu, Cerina pri Čatežu, Erzelj),
 - sv. Anton Padovanski (Hošperk – Haasberg – Planina pri Rakeku, Vrhovo pri Šentjerneju, Dobrovo, Tolmin (dvorec), Lipica),
 - sv. Janez Nepomuk (Tuštanj, Rače, Ravne na Koroškem),
 - sv. Nikolaj (Fala, Rajhenburg, Mirna),
 - sv. Tomaž (Gornji Grad, Vojnik, Bajnof),
 - sv. Anton Puščavnik (Kostel, Slovenske Konjice),
 - sv. Francišek Ksaverij (Brajtenav – Zalog pri Prečni, Gradac),
 - sv. Peter (Šrotenturn pri Šmartinu pri Kranju, Odolina),
 - sv. Peter in Pavel (Blagovica, Nozno),
 - sv. Jakob (Žužemberk, Kluže),
 - Vsi sveti (Branek – Lendavac pri Svetincih, Nemškarica),
 - sv. Ingenuin in Albuin (Bled), sv. Pavel (Podpeč pri Gabrovki), sv. Filip in Jakob ter sv. Ana (Podsreda), sv. Matej (Štrovsenek pri Gomilskem), sv. Andrej (Graslov stolp – Celje), sv. Hieronim (Bizeljsko), sv. Martin (Tolmin – zgornji grad), sv. Lenart in 14 pomočnikov v sili (Neuhaus – Tržič), sv. Friderik (Hrastnik), sv. Rafael (Lisičje), sv. Dominik (Novi Klostter), sv. Urban (Jarenina), sv. Urh (Polzela), sv. Ožbolt (Hrastovec), sv. Ignacij (Draškovec pri Šentjerneju), sv. Bonifacij (Vipava – Lanthierijev dvorec), sv. Vincencij Ferer (Strmol v Rogatcu), sv. Francišek Saleški (Goričane), sv. Valentin (Kamen pri Begunjah), sv. Eligij (Mali grad – Kamnik), sv. Ciril in Metod (Okroglo pri Naklem), sv. Sigismund (Kalec), sv. Nikolaj Tolentinski (Švarcenek), sv. Rok (Podnanos), sv. Kozma in Damijan (Roženek – Podnanos), sv. Rok in sv. Barbara (Vogrsko – Božičev dvorec),
 - sv. Ana (Lazarinijev dvorec – Smlednik, Mokrice, Prusnikova graščina pri Dobovcu, Škofja Loka, Boštanj pri Žalni, Predjama pri Postojni, Zbure, Krupa, Turn pri Semiču, Vipava Tabor, Negova, Muretinci),
 - sv. Barbara (Kozjak pri Kungoti, Vipava [prej sv. Pankracij]),
 - sv. Marjeta (Novi grad, Prem),
 - sv. Marija Magdalena (Motnik, Vitovše),
 - sv. Lucija (Križ pri Komendi), sv. Terezija (Kolvec), sv. Ema (Mokronog), sv. Uršula (Jablanica [pozneje Marija Snežna]), sv. Notburga (Trilek), sv. Helena (Gradišče pri Divači),
 - neznani patrocini (Vinica, Strane, Ajdovščina, Vipavski Križ, Rožna dolina, Solkan, Kanal ...).⁴³

⁴³ Seznam patrocinijskih grajskih kapel je narejen na osnovi podatkov, povzetih iz: *Šematizem neposredno sveti Stolici*

Grajski kaplani – sacelani

Ker so bili gradovi postavljeni na vzpetinah in odmaknjeni od župnijskih središč, so tudi zaradi tega imeli kapele, pri katerih je graščak s pomočjo beneficija⁴⁴ vzdrževal svojega grajskega kaplana – sacelana.⁴⁵ V gradu je imel posebno sobo.⁴⁶ Sacelan je skrbel za opravljanje bogoslužja, nemalokrat pa je bil fevdalnemu gospodu tudi v pomoč pri administrativni upravi gospodstva. Poglavitno delo mu je bilo maševanje, zlasti obletnic za dušni blagor pokojnih članov grajske družine oziroma lastnikov gradu. Zanje je opravljal tudi molitve in vigilije, živim članom grajske družine pa je podeljeval zakramente. Graščak je sacelana potreboval tudi za vzgojo in poučevanje svojih otrok. Delokrog sacelana je bil v glavnem ozko omejen na graščakovo družino in služinčad, včasih pa je pomagal tudi v župniji, če ga je seveda za to zaprosil in plačal krajevni župnik.

Omenili smo, da so bile grajske kapele lastniška svetišča plemenitih gospodarjev, zato so bile dolga stoletja skupaj s sacelani izvzete izpod jurisdikcije krajevnega škofa. Prav zaradi tega se je protestantizem najbolj širil po gradovih, kamor škofova roka ni segla in zato ni mogla ukrotiti predikantov, ki so jih nastavili protestantski plemiči. Ti so kot patroni župnij v obdobju protestantizma nanje nastavljali predikante namesto katoliških župnikov, nemalokrat pa so s prezentacijo kandidatov zavlačevali in si v obdobju izpraznjenega župnijskega sedea prisvajali župnijske dohodke. To nenormalno stanje se je začelo spreminjati na bolje od 17. stoletja naprej. Postopoma so škofije v škofijskih seznamih cerkva in kapel začele voditi le tiste grajske kapele, ki so imele t. i. mašno licenco – dovoljenje za maševanje, kar pa se je zgodilo v 18. stoletju oziroma ponekod šele v 19. stoletju.

Nemalokrat so graščaki za sacelane sprejemali tudi take duhovnike, ki so imeli zdravstvene težave. V gradu ali dvorcu so imeli oskrbo. Po razpustu samostanov za časa jožefinskih reform so nekateri bivši redovni duhovniki (avguštinci in cistercijani) prestopili v vrste sacelanov. Odlikovali so se zlasti kot izvrstni domači učitelji.

Poznan je celo primer duhovnika Janeza Aubla, ki je bil lastnik graščine Zapuže pri Mirni. Po 36-letnem delovanju v dušnem pastirstvu je bival predvsem doma, kjer se je ukvarjal z graščinsko ekonomijo in podpiral domačega župnika. Za dušno pastirstvo ni bil več sposoben, ker zaradi debelosti nazadnje ni mogel več hoditi. Umrli je leta 1801.⁴⁷

V arhivskih virih srečamo številne sacelane. V preteklosti je imel sacelana skoraj vsak grad ali dvorec. Od 718 duhovnikov, kolikor jih v ljubljanski nadškofiji leta 1788 našteva šematizem, je bilo sacelanov 33 oziroma 4,6 odstotka duhovščine.⁴⁸ Še ob koncu 18. stoletja so bili upoštevanja vredna skupina duhovščine, njihovo število in vpliv pa sta močno upadla v 19. stoletju, zlasti po ukinitvi fevdalizma leta 1848.⁴⁹

Drugi vzrok za »izginotje« sacelanov pa je verjetno posledica dejstva, da so številni gradovi in dvorci v 19. stoletju iz rok plemičev prešli v roke bogatih liberalnih meščanov in industrialcev. Pre nekateri so jih uporabljali zgolj za lovske in počitniške rezidence, saj so stalno prebivali v (bližnjem) mestu ali v tujini. Kljub temu so se med njimi našli tudi »pobožni« posamezniki (npr. Nikolaj vitez Gutmannsthal-Benvenuti v Radečah), ki so še v začetku 20. stoletja v svojih grajskih kapelah poskrbeli za novo opremo.⁵⁰

Če bi glede na življenjski slog h graščakom prišeli tudi knezoškofe, potem velja omeniti, da so ti imeli t. i. *hofkaplane* – dvorne kaplane, ki so bili običajno njihovi osebni tajniki.

Neke vrste »grajski duhovniki« se ponovno pojavijo v drugi polovici 19. stoletja in tudi še v prvi polovici 20. stoletja v tistih gradovih, graščinah in dvorcih, ki so jih za vzgojno-izobraževalne namene pridobile redovnice ali pa jim je njihovo upravo zaupala država ali katera od korporacij. Uršulinke so npr. imele svojega hišnega duhovnika – spirituala v Škofji Loki. Šolske sestre so v gradu Mala Loka pri Trebnjem od leta 1930 imele stalnega hišnega – grajskega duhovnika, ki je v povečani grajski kapeli opravljal bogoslužje za sestre in gojenke tamkajšnje

podrejene lavantinske knezoškofije za leto 1934; *Letopis ljubljanske škofije za leto 1930*; *Krajevni leksikon Dravske banovine*; Stopar in Sapač, *Grajske stavbe ...*, Ljubljana 1990–2011.

⁴⁴ Beneficij je bil materialna oziroma denarna osnova za plačilo beneficiata; v primeru grajskega kaplana za plačilo sacelana.

⁴⁵ Lat. sacellanus – kaplan; od lat. sacellum; kar pomeni majhno kapelo oziroma majhno svetišče – tempeljček.

⁴⁶ To je razvidno tudi iz inventarja starega loškega gradu Wildenlacka iz leta 1315. Stopar, *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji* 8, str. 121.

⁴⁷ Pokorn, *Šematizem duhovnikov*, str. 149.

⁴⁸ Pokorn, *Šematizem duhovnikov*, str. 266–284.

⁴⁹ Sacelani so na prehodu iz 18. v 19. stoletje na ozemlju ljubljanske škofije bolj ali manj stalno delovali v naslednjih gradovih in graščinah: Boštanj pri Grosupljem, Javornik, Hmeljnik, Lisiče pri Škofljici, Grimšče pri Bledu, Golnik, Črni potok pri Šmartnem pri Litiji, Struga, Klevež, Draškovec pri Šentjerneju, Radulje pri Bučki, Pleterje, Zablate pri Brezovici, Fužine pri Bohinjski Bistrici, Podpeč pri Gabrovki, Stara Loka, Šmlednik, Sv. Duh pri Škofji Loki, Turjak, Snežnik, Radeče, Mala Loka pri Šentlovrencu na Dolenjskem, Prevale pri Kranju, Lanšprež, Šrajbarski turn pri Leskovcu pri Krškem, Čušperk, Brdo pri Lukovici, Kandrš, Haasberg pri Planini pri Rakei, Stari grad pri Otočcu, Otočec, Neuhaus (Tržič), Potoče pri Preddevorju, Mokrice, Ruperč vrh pri Novem mestu, Ortnek, Tuštanj in Ponoviče pri Savi.

⁵⁰ NSAL, ŠAL, Župnije, š. 268, Radeče (1891–1960), Testimonium, Celje, 19. 12. 1907.

Grajska kapela v Kanalu ob Soči iz 17. stoletja (foto: Igor Sapač).

Dva motiva iz notranjščine baročne kapele gradu Hrastovec (foto: Igor Sapač).

kmetijske gospodinske šole.⁵¹ Šolo so vodile tudi na Lanšprežu. V obeh primerih šolske sestre niso bile lastnice dvorcev. Prav tako so svojega grajskega duhovnika imele usmiljenke, ki so upravljale žensko kaznilnico v graščini Kacenštajn v Begunjah na Gorenjskem. Eden prvih kaznilniških kuratov je leta 1876 postal domačin Anton Jeglič, kasnejši ljubljanski knezoškof. Kurati so bili navadno upokojeni duhovniki ali pa tisti, ki so imeli zdravstvene težave.

Zadnji »grajski duhovniki« so se morali umakniti skupaj s sestrami, ki so jih komunistični oblastniki z gradov in dvorcev, namenjenih vzgojno-izobraževalni, zdravstveni in socialni dejavnosti, večinoma pregnali leta 1948. Dogajalo pa se je tudi obratno. Sestre usmiljenke so leta 1948 strpali v grad Raka, kjer so ostale vse do leta 1997. Imele so svojega duhovnika. Leta 1948 so v grad Struga pregnali šolske sestre de Nôtre Dame (notredamke) iz Smihela pri Novem mestu, kjer so ostale do konca osemdesetih let prejšnjega stoletja. V omenjenem gradu je prebival tudi njihov hišni duhovnik, zgodovinar Jožef Markič († 1962). Leta 1948 so komunistični oblastniki na gradu Bogenšperk za nekaj let konfinirali jezuite. Omenimo pa še eno zanimivost. Leta 1920 so grad Mala Loka pri Ihanu kupile redovnice sv. Križa. Če jih hudomušno smemo imeti za »graščakinje«, potem smemo tudi reči, da je pri njih do decembra 2011 deloval zadnji »grajski kaplan« na Slovenskem.

Plemiči kot ustanovitelji pobožnih ustanov

Vzdrževanje cerkva in njihove opreme so zagotavljale tudi t. i. pobožne ustanove – zlasti mašne ustanove in nekatere zadušbine (npr. kartuzija Pletterje grofov Celjskih). Največ so jih ustanovili plemiči, ker so jim to omogočala njihova sredstva. Med njimi so se posebej odlikovali grofje Turjaški, Lambergi, Celjski, gospodje Višnjegorski, Ptujski, Konjiški ... Najbolj so se pri ustanavljanju pobožnih ustanov odlikovali grofje Celjski. Njihove ustanovne listine so določale število maš, navadno pri oltarju, ki ga je dal postaviti ustanovitelj. Pri njih so se opravljale slovesne obletnice za umrle člane rodbine. Ob tej priložnosti so bili obdarovani tudi reveži.

Večje pobožne ustanove so terjale lastnega duhovnika – beneficiata. Ta je moral natančno izpolnjevati določila ustanovnega pisma. Beneficiat je užival beneficij – materialno (denarno) osnovo za svoje preživljanje, ki ga je zagotovil ustanovitelj. Če se je vključeval v dušnopastirsko delo, je bil seveda v vsem podrejen krajevnemu župniku. Številnih beneficiatov se je prijelo tudi ime altaristi, ker so darovali sv. mašo le pri določenem oltarju, ali zgod-

njki (zorničarji), ker so maševali zgodnjo jutranjo mašo. Imenitnejše cerkve so poleg župnika in kaplanov premogle tudi večje število beneficiatov. S povečanjem števila pobožnih ustanov so se pomnožila tudi bogoslužja, kar je v večji meri privabilo prebivalstvo in ga vključevalo v versko življenje.⁵²

Gospodstva in fevdalna gosposka kot patroni župnij in beneficijev

Večina pražupnij je v visokem srednjem veku nastala *via facti*, saj njihov nastanek ni bil povezan z izdajo ustanovne listine. Sprva so bile salzburske ali oglejske škofijske ustanove, že v zgodnjem obdobju pa so se številne razvile iz t. i. lastniških cerkva.⁵³ Pri slednjih je kmalu prišlo do vprašanja »dvojnega jurisdikcije«, saj je patronat in z njim povezano prezentacijsko pravico predlaganja župnika ter odvetništvo⁵⁴ nemalokrat ohranil fevdalni gospod, konfirmacijsko (potrditveno) pravico pa pristojni škof ali župnik pražupnije. Velikokrat je bil patron⁵⁵ župnije cerkveni fevdalni gospod, zato je npr.

⁵² Ambrožič, *Prvih 1000 let*, str. 209.

⁵³ Lastniško cerkev (ali samostan) je fevdalni gospod dal postaviti na svoji zemlji, zato jo je imel z vsemi pritlikinami vred za svojo lastnino. Sam je nastavljal in odstavljaj duhovnika. Ustanova lastniških cerkva ni odgovarjala cerkvenim predpisom, po katerih je škof edini voditelj škofije in upravitelj cerkvenega imetja. V t. i. investiturnem boju se je pravo lastniških cerkva delno odpravilo ali pa pri župnijah toliko omejilo, da je fevdalni gospod ohranil samo zaščitno (patronatno) in z njo zvezano prezentacijsko pravico predlaganja župnika ali beneficiata krajevnemu škofu v potrditev.

⁵⁴ Odvetništvo (zavetništvo) ni bilo isto kot patronstvo (patronat). Odvetnik ali branitelj se je imenoval zastopnik cerkve ali samostana v svetnih zadevah pred svetnim sodiščem. Ti odvetniki (advokati) so bili vedno laiki – fevdalni gospodje, saj kleriki niso smeli nositi orožja, cerkveno premoženje pa je bilo treba pred grabežljivci marsikdaj varovati tudi s silo. Odvetnik je bil tudi poveljnik vojaštva, ki ga je morala cerkev ali samostan dati na razpolago vladarju. Odvetnik je letno od cerkve ali samostana dobival določene dohodke, povrh pa še tretjino glob in izterjanih dolgov. Odvetniki so si tudi prilastili pravico pobirati zapuščino umrlih župnikov, nemalokrat pa so se iz braniteljev prelevili v zatiralce. Odvetništvo se je dajalo v fevd, dedovalo, podarilo in prodajalo.

⁵⁵ Beseda patron ima v cerkveni rabi dva pomena. V bogoslužnem pomenu je patron svetnik, ki mu je posvečena cerkev ali kapela, oziroma zaščitnik določene obrti ali stanov oziroma priprošnjik zoper določene bolezni in nadloge. Patron v cerkvenopravnem pomenu je bil tisti (oziroma njegov dedič), ki je cerkev ustanovil (postavil) in jo oskrbel z vsem potrebnim za bogoslužje. Poskrbel je tudi za dohodke pri lastniški cerkvi službujočega duhovnika. Patron je lahko tudi ustanovil kako cerkveno službo z dohodki (beneficij, kanonikat) pri dotični cerkvi, kapeli ali oltarju. Patron je imel prezentacijsko pravico – tj. pravico predlagati duhovnika za dotično cerkev, župnijo, beneficij ali kanonikat. V cerkvi je imel častni sedež in pravico do pokopa. Če je obubožal, je zanj poskrbel Cerkev. Patroni so včasih prišli do patronata tudi nad cerkvami in župnijami, ki jih niso sami ustanovili, in sicer na dva načina. Večkrat so pridobili dvotretjinsko, škofu pripadajočo desetino in z njo so prevzeli tudi patronat, včasih pa so si patronatne pravice prisvojili po odvetništvu nad dotično župnijo.

⁵¹ NŠAL 525, š. 209, Šašel Ivan, Zapiski za župnijo Št. Lovrenc, zv. II., str. 119.

oglejski patriarh z brixensko in s freisinsko škofijo moral sklepati posebne pogodbe o župnijskih desetinah na blejskem in škofjeloškem gospostvu.⁵⁶ Prav oglejski patriarhi so bili v poznem srednjem veku hkrati tudi patroni številnih župnij, ki so jih ustanovili. Postopoma so patronatne pravice prepuščali svojim fevdom, ki so si jih sčasoma prilastili. V tem so bili najspretnější Ortenburžani. Po njihovem izumrtju so njihove patronate podedovali Čeljski, za njimi pa Habsburžani. Ti so imeli na Kranjskem izmed svetne fevdalne gosposke največ patronatov.

Škofije, kapitlji in samostani so kot cerkvena fevdalna gospostva imeli patronate tudi v drugih, navadno sosednjih škofijah. Podobno je veljalo tudi za svetne patrone.

Ker so bili patronati nad določenimi župnijami povezani z gospostvi oziroma njihovimi cerkvenimi in svetnimi lastniki ali zakupniki, je bil njihov vpliv na cerkveno kadrovanje dokaj velik. Predlaganje župnika, kanonika ali beneficiata je šlo imetniku patronatne pravice. Ta je bil običajno senior dotične plemiške družine, škof ali predstojnik kapitlja oziroma (predstojnica) samostana. Pogosto je med patroni in krajevnimi škofi prihajalo do zapletov, zato so bile župnije, pa tudi kanonikati in beneficiji, dalj časa nezasedeni. Do Tridentinskega koncila (1545–1563) je vladal velik nered, saj so svetni patroni velikokrat predlagali župnike in beneficiate brez soglasja krajevnega škofa – seveda večinoma iz vrst plemenitega sorodstva. Ta praksa se je nadaljevala vse do sekularizacije leta 1803.

Neposredno po jožefinskih reformah je država prek deželnih verskih skladov prišla do patronata nad novoustanovljenimi župnijami ter tistimi, ki so bile nekdanj pod patronatom ukinjenih samostanov in njihovih gospostev. Patronat nad župnijami brixenskega blejskega gospostva je kranjski verski sklad dobil v letih po sekularizaciji leta 1803. S tem se je bistveno povečal vpliv države pri cerkvenem kadrovanju in poseganju v cerkvene premoženjske zadeve, posledično pa se je zmanjšal vpliv cerkvenih in zasebnih patronov. Od jožefinskih reform naprej je škof moral v primeru izpraznjene župnije, beneficija ali kanonikata izpeljati »konkurs« – razpis. Nanj so se lahko prijavi tisti duhovniki, ki so imeli opravljen župniški izpit in so izpolnjevali tudi druge razpisne pogoje. Kvalifikacijsko tabelo z imeni »konkurentov«, ki jih je škof razvrstil po primernosti, je moral poslati patronu, da je izmed njih enega izbral in ga predlagal za razpisano mesto. Ob konkurzih so se dogajala različna lobiranja in špekulacije, v 19. in 20. stoletju tudi politizacije. Kadar patron ni predlagal prvega kandidata z liste, so nastopile težave, ker ga škof običajno ni hotel potrditi. Patron

Baročna kapelo dvorca Dornava so po letu 1945 preuredili v mizarstvo delavnico, oltar in strop pa zakrili z lesenim opažem (foto: Igor Sapač).

je moral v takšnem primeru prezentacijo ponoviti in izbrati drugega kandidata, ki je bil škofu bolj pri srcu.⁵⁷

Patroni so bili dolžni tudi gmotno podpirati župnije, zlasti tiste, ki za svojo dejavnost niso imele zadosti lastnega premoženja. Morali so tudi priskočiti na pomoč pri gradnjah in obnovah cerkva ter župnijskih šol, kar pa nekaterim plemenitašem v 20. stoletju ni več prijalo. Najbolj znane so bile težave s konkurenčnimi obravnavami ob popravilih cerkva in nakupu cerkvene opreme na Kočevskem, kjer so bili patroni župnij kočevski knezi Auerspergi.

Sistem patronatov je bil v Sloveniji v veljavi do okupacije leta 1941, v delu ljubljanske škofije, ki so ga okupirali Italijani, pa se je obdržal celo do leta 1943. Že v letih pred drugo svetovno vojno je zaradi agrarne reforme ter spremenjenih razmer med škofijami in posameznimi patroni prišlo do pogajanj o odkupu patronatnih pravic, da bi škofje mogli svobodno nameščati župnike brez vpliva laičkih, mestnih in državnih patronov. Patronatnih bremen pa so se želeli razbremeniti tudi laički patroni, med njimi leta 1940 tudi baron Rihard Apfaltrern, imetnik najstarejšega nepretrganega patronata na Kranjskem, ki ga je družina Apfaltrern v imenu gospostva

⁵⁶ Dolinar, Cerkenopravni položaj, str. 133–137.

⁵⁷ Ambrožič, Patronatno pravo, str. 73–76.

Grmače imela nad cerkvijo in kasneje župnijo Polšnik v letih 1286–1941.⁵⁸

Patronati v ljubljanski škofiji

Da lahko ovrednotimo vlogo fevdalne gosposke pri cerkvenem kadrovanju v 19. stoletju, moramo vsaj v grobem poznati razdeljenost patronatov oziroma patronatnih pravic in dolžnosti med njihove nosilce. V ljubljanski škofiji so bili številni patronati kleriški (cerkveni) in kot taki v posesti ljubljanskih škofov (45 župnijskih in 2 kanoniška), škofije (2) in gornjegrajskega gospostva (1). Stolni kapitelj je imel patronat nad šestimi inkorporiranimi župnijami in nad ostalimi osmimi, stolni prošt pa še nad dodatnimi tremi. Novomeški kolegiatni kapitelj je imel 11 patronatov, strassburški 1, stiška opatija 1, Malteški viteški red 1 in Nemški viteški red 5. Do jožefinskih reform so številne patronate imele cistercijski opatiji Stična in Kostanjevica ter kartuzija Bistra. Ti so bili povezani z inkorporacijo posameznih župnij redovom in kapitljem. Med imetniki patronatskih pravic je bilo tudi 8 župnikov nekdanjih pražupnij. Patronate nad jožefinskimi župnijami (83) in beneficijema (2) je imel kranjski

verski sklad, ki je prevzel tudi nekdanje župnijske patronate cistercijskih gospostev Stična (30) in Kostanjevica (6) ter briksenskega blejskega gospostva (5).⁵⁹

Drugo pomembno skupino patronov so predstavljali svetni fevdalci. Med njimi so v vlogi deželni knezovi izstopali Habsburžani (25 župnijskih in 6 kanoniških patronatov) in kočevski knezi Auerspergi (8 župnijskih patronatov).⁶⁰ Ostali svetni fevdalci so iz naslovov svojih družin imeli 6 kanoniških in 6 beneficijevskih patronatov,⁶¹ 35 župnij in 1 beneficij pa je bilo pod patronatom različnih gospostev, vezanih na posamezne gradove oziroma dvorce: Soteska, Turjak, Škofja Loka, Bistra, Kolovec, Haasberg (Planina), Mekinje, Nadlišek, Mokronog, Tržič, Radovljica, Ribnica, Boštanj, Kamen (Begunje), Grmače, Slatna (Šmartno pri Litiji), Loško (Cerknica), Tušanj (beneficij v Vrhpolju pri Moravčah) in Novi dvor (Radeče). Med imetniki patronatnih pravic najdemo celo kmetijsko ministrstvo, deželne stanove, Kranjsko industrijsko družbo ter ljubljanski in višnjegorski magistrat.⁶²

Do jožefinskih reform je bila struktura župnijskih patronatov na nekdanjem ozemlju ljubljanske škofije, ki je obsegala tudi 4 dekanije današnje koprške škofije, naslednja: ljubljanska, freisinška in briksenska škofija so jih imele 29,55 odstotka, svetna fevdalna gosposka 27,10 odstotka, redovi

Kapela dvorca Viltuš z zazidanim vhodom (foto: Igor Sapač).

⁵⁸ Ambrožič, Patronatne pravice, str. 528.

⁵⁹ Ambrožič, Patronatno pravo, str. 80–81.

⁶⁰ S patronati se je tudi kupčevalo ali pa so jih dajali v zastavo. Patriarh je leta 1363 Ortenburškim grofom podelil patronatno pravico predlaganja (prezentacije), ribniškim župnikom pa pravico potrditve kočevskega in kočevskoreškega vikarja oziroma kasneje župnika. Pravico patronata nad župnijami in prezentacije župnikov na Kočevskem so po leta 1418 izumrlih Ortenburžanih podedovali grofje Celjski, leta 1456 pa njihovi dediči Habsburžani. Ti so patronatno pravico oddajali različnim zakupnikom. Od leta 1507 jo je verjetno užival grof Jurij Thurn, leta 1547 pa jo je prejel grof Francišek Ursini Blagaj. Okrog leta 1571 so jo začasno uživali Turjaški, leta 1619 pa je od družine Ursini Blagaj prešla na Khisle. 4. julija 1666 jo je cesar Leopold I. podelil grofu Volfgangu Engelbertu Auerspergu (1610–1673) in njegovim dedičem. Imenovani grof je leta 1641 kočevsko grofijo kupil od grofa Jurija Jerneja Khisla. Cesar mu je izročil patronat nad naslednjimi župnijami: Kočevje, Kočevska Reka, Osilnica, Mozelj, Koprivnik, Črmošnjice in Stari Log, imeli pa so ga tudi nad župnijo Dolenjske Toplice. Steska, Doneski, str. 594–595; *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 225.

⁶¹ Grofje Blagaji so imeli patronat nad beneficijem sv. Jožefa v Krškem, pl. Buseti nad beneficijem Wardenekher v Radečah, baroni Codelli Fahrenfeld nad Kodelijevim kanonikatom, grofje Gallenbergi nad Kurchpergovim kanonikatom, grofje Lambergi nad Lambergovim kanonikatom, baroni Gall pl. Gallenstein nad župnijo Gabrovka – Sv. Križ pri Litiji, grofje Lanthieri nad beneficijem v Vipavi, knezi Porcia pa nad župnijama Prem in Senožeče, baroni Rasp in Taufferer nad Raspovim beneficijem v Kamniku, baroni Rastern nad župnijo Homec, baroni Rauber nad beneficijem sv. Barbare v stolnici, Schifferer pl. Schifferstein nad Schiffersteinovim kanonikatom, pl. Stembergi pa nad beneficijem Božjega groba v Štepanji vasi.

⁶² *Catalogus cleri 1905*, str. 183–188.

22,66 odstotka, kapitlji 14,28 odstotka, župnije 3,94 odstotka in ostali patroni 2,46 odstotka. Struktura župnijskih patronatov je bila po jožefinskih reformah bistveno spremenjena. Kranjski verski sklad jih je imel zaradi novonastalih jožefinskih župnij kar 43,75 odstotka, svetna fevdalna gosposka 23,61 odstotka, ljubljanska škofija 15,62 odstotka, kapitlji 10 odstotkov, župnije 2,77 odstotka, redovi 2,43 odstotka in ostali patroni 1,73 odstotka. Preračunavanje in interpretacija podatkov iz škofijskih šematizmov jasno pokazuje, da se je vpliv države na cerkveno življenje v času jožefinskih reform povečal prav na račun novih patronatov kranjskega verskega sklada nad novoustanovljenimi župnijami, hkrati pa se je zaradi tega občutno zmanjšal vpliv škofij, medtem ko je vpliv preostalih redov postal skoraj neznamen. Zanimivo je, da je delež župnijskih patronatov svetne fevdalne gosposke upadel le za 3,5 odstotka. To z drugimi besedami pomeni, da so do druge svetovne vojne svetni patroni imeli vpliv na imenovanje župnikov v četrtini župnij ljubljanske škofije ter polovice kanonikov stolnega kapitlja.⁶³

Patronati v lavantinski škofiji

Lavantinska škofija je imela v 19. stoletju patronatne pravice in bremena pri 27 župnijah; v lavantinski škofiji 7, v sekovski škofiji 8 in v krški škofiji 12. Kar se tiče lavantinske škofije, je škof v njej prosto podeljeval 14 župnij, 7 pa škofija. Sekovska škofija je v lavantinski škofiji imela patronat nad 6 župnijami, ljubljanska pa nad 5. Gospostvo Gornji Grad, ki je bilo v lasti ljubljanske škofije, je v lavantinski škofiji imelo kar 26 patronatov, novomeški kolegiatni kapitelj 9, kolegiatni kapitelj iz Strassburga na Koroškem 3, admontska opatija 6, nadžupnije: Slovenske Konjice 6, Hoče 5, Rogaška Slatina 2, Šmartno pri Slovenj Gradcu 5, Ptuj 5, Rogatec 2, Vuzenica 3, Laško 4. Komenda križniškega reda Velika Nedelja je imela patronat nad eno župnijo, trapistovska graščina Rajhenburg pa nad dvema. Posebno skupino so predstavljale inkorporirane župnije, ki so jih duhovne ustanove imele v lasti in posesti ter so na njih avtomatično izvrševale patronatne pravice. Kolegiatnemu kapitelju v Strassburgu je bila inkorporirana 1 župnija, admontskemu samostanu 2, križniškemu redu 4, graškemu minoritskemu samostanu 1 in ptujskemu minoritskemu samostanu 2.

Med svetnimi patronati so bili po jožefinskih reformah najbolj številni patronati štajerskega verskega sklada (64) in deželne vlade (9). Pridruževali so se jim patronati štajerskega šolskega sklada (2), koroškega verskega sklada (2), kranjskega verskega sklada (5) in njegovega gospostva Kostanjevica (5).

Patronate so imela naslednja gospostva: Borl (2), Fala (1), Freistein (1), Polzela (2), Zavrč (1), Žiže (1), Olimje (1) in Vodriž (1).

Mariborska škofija je šele leta 1964 dobila župnije, ki jih je po prvi svetovni vojni imela na Koroškem in v Prekmurju v apostolski administraciji – upravi. V okolici Dravograda je lavantinska škofija imela patronat pri 2 župnijah, sekovska škofija v Apačah, nadžupnija Šmartno pri Slovenj Gradcu v Kotljah, šentpavelska opatija na Prevaljah, šentpavelska graščina Dobrla vas pa v Črnečah in Libeličah. Med svetnimi patronati je koroška deželna vlada imela 2 patronata, štajerski verski sklad 2, koroški verski sklad 2, graščina Pliberk 2 in trg Guštanj (Ravne) 1.

Sombateljski škof je imel v Prekmurju prosto podelitev pri 10 župnijah. Verski sklad za Prekmurje je imel 2 patronata, veleposestvo Gornja Lendava 3, posestvo Metnjek 1 in grofica Marija Zichy 2.⁶⁴

Če predstavljene podatke iz šematizmov obdelamo, potem za ozemlje nekdanje lavantinsko-mariborske škofije (obseg do leta 2006) dobimo naslednje rezultate. Pred jožefinskimi reformami so imele škofije 40,34 odstotka patronatov, nadžupnije 19,32 odstotka, redovi 14,77 odstotka, graščine 10,23 odstotka, kapitlji 7,38 odstotka in deželna vlada 6,25 odstotka. Po jožefinskih reformah so verski skladi imeli 32,94 odstotka patronatov, škofije 27,84 odstotka, nadžupnije 13,33 odstotka, kapitlji 5 odstotkov, redovi 8,23 odstotka, graščine 5,88 odstotka in deželna vlada 4,31 odstotka.

Primerjava deleža imetnikov župnijskih patronatnih pravic na nekdanjem ozemlju ljubljanske in lavantinsko-mariborske škofije jasno pokaže nekaj očitnih razlik. V predjožefinski dobi je bilo na ozemlju v letih 1787 in 1859 razširjene lavantinske škofije 10 odstotkov več patronatnih pravic v rokah škofij kot v ljubljanski, preseneča pa tudi skorajda 20-odstotni delež patronatnih pravic v lasti nadžupnij (nekdanjih pražupnij). Bistveno manj patronatov je bilo v rokah redov in predvsem gospostev. Po jožefinskih reformah je bil v lavantinski škofiji delež patronatov deželnih verskih skladov tretjinski, a še vedno 10 odstotkov manjši kot v ljubljanski. Delež redov in gospostev se je prepolovil in ni predstavljal vidnejše teže. Ker so v predjožefinski dobi patronati gosposčin na ozemlju razširjene jožefinske lavantinske škofije predstavljali 10 odstotkov, v pojožefinski dobi pa le 5,88 odstotka, sklepamo, da je plemstvo na Štajerskem na podlagi patronatov imelo bistveno manjši vpliv na kadrovanje duhovščine kot na Kranjskem. Večji vpliv je imelo plemstvo v Prekmurju.⁶⁵

⁶³ Ambrožič, Patronatno pravo, str. 83–84.

⁶⁴ Šematizem neposredno sveti Stolici podrejene lavantinske škofije za leto 1934, str. 16, 208–214.

⁶⁵ Ambrožič, Patronatno pravo, str. 84.

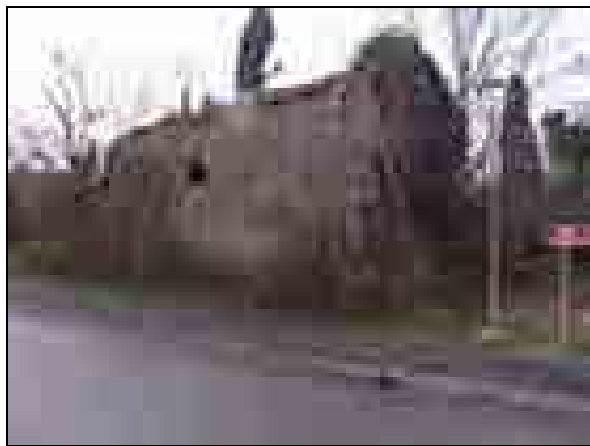
Gospostva kot podeljevalci miznega naslova t. i. *titulus mensae*

V preteklosti noben duhovnik ni mogel prejeti višjih kleriških redov subdiakonata, diakonata in prezbiterata (sv. mašniškega posvečenja) brez gmotne podlage za svoje življenje, ki so ji rekli mizni naslov, lat. *titulus mensae*. Podeljevalci miznega naslova so bili navadno premožnejši ljudje, gospostva in cerkvene ustanove. Nekateri mašniki so bili posvečeni celo na mizni naslov svojega patrimonija – dediščine oziroma hišnega premoženja. V *šematizmu ljubljanske nadškofije* iz leta 1788 najdemo biograme posameznih duhovnikov, v katerih so navedeni tudi mizni naslovi. Njihovi podeljevalci so bili cesar, plemiči, škofje, samostani, kmetje, občine (Metlika, Kočevje, Lož, Škofja Loka), rudniki barona Zoisa in fužine (Železniki, Kropa, Kamna Gorica, Bohinj, Sava Jesenice) ter celo naložena glavica.

Najpogostejši podeljevalci miznih naslovov pa so bila nekatera gospostva: Bogenšperk, Črnomelj, Kacenštajn (Begunje), Radovljica, Kozje, Mokrice, Krumperk, Šrajbarski turn v Leskovcu pri Krškem, Svibno, Ortnek, Ribnica, Grm, Snežnik, Vrhovo pri Šentjerneju, Lanšprež, Kostel, Gradac, Raka, Jablje pri Loki pri Mengšu, Turn (Gabrška

Gora pri Gabrovki), Turn (Potoče pri Preddvoru), Rakovnik pri Šentrupertu, Žužemberk, Mokronog, Lemberg, Preddvor, Pobrežje pri Adlešičih, Trebnje, Zaprice, Brdo pri Lukovici, Gamberk pri Čemšeniku, Dragomelj pri Mengšu, Puštal, Ig, Zalog pri Prečni, Prežek, Dol, Turn pri Višnji Gori, Radovljica, Smlednik, Tušanj, Studenec, Škofja Loka, Stara Loka, Škrljevo pri Šentrupertu ...

V poznem 18. stoletju je prevladujoči podeljevalec miznih naslovov pri novoustanovljenih župnijah in lokalnih kaplanijah postal deželni verski sklad, pa tudi kameralna gospostva ukinjenih samostanov Bistra, Kostanjevica in Mekinje.

Razpadajoča kapela v kompleksu plemiške vile Gravisi na obrobju Kopra (foto: Igor Sapač).

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

Matjaž Ambrožič, Terenski zapiski zvonov.

NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana

NŠAL 525, Fond Zapuščine, š. 209, Šašel Ivan, Zapiski za župnijo Št. Lovrenc.

ŠAL, Škofijski arhiv Ljubljana, Fond Škofijski protokoli, š. 1, Hren 1577–1611, prot. 1, str. 52; Fond Župnije, š. 268, Radeče (1891–1960).

LITERATURA

Ambrožič, Matjaž: Ljubljanski knezoškof dr. Janez Zlatoust Pogačar. Njegova verska, kulturna in politična vloga za zgodovino Slovencev. *Acta Ecclesiastica Sloveniae*, 25, 2003.

Ambrožič, Matjaž: Patronatne pravice in obveznosti gospostva Grmače. *Kronika*, 59, 2011, št. 3, str. 525–546.

Ambrožič, Matjaž: Patronatno pravo in jožefinski patronati kranjskega verskega sklada. *Bogoslovni vestnik*, 25, 2012, št. 1, str. 71–88.

Opuščena kapela dvorca Gradišče v Vipavski dolini. Po drugi svetovni vojni je več desetletij rabila kot shramba za umazano perilo doma ostarelih (foto: Igor Sapač).

- Ambrožič, Matjaž: *Prvih 1000 let krščanstva na Slovenskem*. Ljubljana: Teološka fakulteta, 2010.
- Ambrožič, Matjaž: *Župnijska cerkev sv. Fabijana in Boštjana ter sv. Jerneja v Kočevju in njene družnice*. Kočevje: Župnija Kočevje, 2003.
- Catalogus cleri tum saecularis tum regularis nec non parochiarum & beneficiorum dioecesis Labacensis in eunte anno 1905*. Labaci: Škofijski ordinariat, 1905.
- Dolar, France M.: Cerkvopravni položaj freisinške in briksenske posesti v oglejskem patriarhatu. *Blaznikov zbornik: In memoriam Pavle Blaznik* (ur. Matjaž Bizjak). Zbirka Loški razgledi, Doneski, 11. Ljubljana – Škofja Loka: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2005, str. 133–137.
- Gnirs, Anton: *Alte und neue Kirchenglocken*. Wien: Kunstverlag Anton Schroll, 1917.
- Krajevni leksikon Dravske banovine*. Ljubljana: Uprava Krajevnega leksikona Dravske banovine v Ljubljani, 1937.
- Lavtižar, Josip: *Zgodovina župnij in zvonovi v dekaniji Radolice*. Ljubljana: Samozaložba, 1897.
- Letopis Cerkve na Slovenskem*. Ljubljana: Nadškofija Ljubljana, 2000.
- Letopis ljubljanske škofije za leto 1930*. Ljubljana: Škofijski ordinariat, 1930.
- Pokorn, Frančišek: *Šematizem duhovnikov in duhovnij v ljubljanski nadškofiji l. 1788*. Ljubljana: Knezoškofijski ordinariat ljubljanski, 1908.
- Reisp, Branko: *Grad Fužine*. Maribor: Obzorja, 1991.
- Sapač, Igor: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji 18. Notranjska. Porečje Reke z Brkini*. Ljubljana: Viharnik, 2007.
- Sapač, Igor: *Grajske stavbe v zahodni Sloveniji 22. Brda in Zgornje Posočje*. Ljubljana: Viharnik, 2011.
- Steska, Viktor: Doneski k zgodovini kočevske fare. *Zgodovinski zbornik*, 10, 1897, št. 38, str. 594–606.
- Stopar, Ivan: *Gradovi na Slovenskem*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1986.
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji 10. I. Gorenjska. Med Goričanami in Gamberkom*. Ljubljana: Viharnik, 2000.
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji 11. Dolenjska. Porečje Krke*. Ljubljana: Viharnik, 2000.
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji 13. Dolenjska. Porečje Temenice in Mirne*. Ljubljana: Viharnik, 2002.
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji 3. Spodnja Savinjska dolina*. Ljubljana: Založba Park, Znanstveni tisk, 1992.
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji 4. Med Solčavskim in Kobanskim*. Ljubljana: Viharnik, 1993.
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji 5. Med Kozjanskim in porečjem Save*. Ljubljana: Viharnik, 1993.
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji 6. Gorenjska. Ob zgornjem toku Save*. Ljubljana: Viharnik, 1996.
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji 7. I. Gorenjska. Območje Kamnika in Kamniške Bistrice*. Ljubljana: Viharnik, 1997.
- Stopar, Ivan: *Razvoj srednjeveške grajske arhitekture na Slovenskem Štajerskem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1977.
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji 8. I. Gorenjska. Med Polhovim Gradcem in Smlednikom*. Ljubljana: Viharnik, 1998.
- Šematizem neposredno sveti Stoli podrejene lavantinske škofije za leto 1934*. Maribor: Škofijska pisarna, 1934.

SPLETNE STRANI

<http://www.slovenia.info/es/cerkve/Romanska-in-gotska-kapela-Grad-Rajhenburg.htm?cerkev=11744&lng=7> (pridobljeno: 18. 1. 2011).

ZUSAMMENFASSUNG

Burg- und Schlosskapellen und die Rolle der Herrschaftspatronate auf das kirchliche Leben

Burgkapellen waren üblicherweise Bestandteil eines Burgkomplexes. Einige waren mit ihm physisch verbunden, wieder andere standen in seiner unmittelbaren Nähe. Die ersten Burgkapellen waren im romanischen Stil erbaut, danach setzte sich die Gotik durch, später der Renaissance- und der Barockstil. Ähnliches galt auch für Ausstattung und Malereien. Eine besondere Rolle und Schicksal hatten die Kapellen in der Zeit des Protestantismus, als sie zum Symbol des widerständigen Adels gegen den katholischen Landesfürst wurden. In der Gegenreformation war es notwendig, die protestantischen Schlosskapellen erneut zu weihen und für den katholischen Gottesdienst auszustatten.

Das Schicksal der Schlösser und Burgen teilten in den letzten Jahrhunderten auch die Schlosskapellen. Mancherorts verfielen sie oder sie wurden zusammen mit den Schlössern zerstört, z. B. durch Aufstände, Brände, Abriss, Auflassung u. ä. Während des Ersten Weltkrieges wurden einige Schlosskapellen im Küstenland beschädigt oder zerstört. Während des Zweiten Weltkrieges und danach zerstörten die Partisanen (vor allem in

Unterkrain und in Weißkrain) und das Nachkriegsregime unter dem Taktstock der kommunistischen Partei systematisch das Kulturerbe der Schlossarchitektur als das symbolische Relikt der Feudalzeit. Manche Kapellen blieben neben den zerstörten Schlössern wunderlicherweise erhalten, einige von ihnen sind dem traurigen Verfall überlassen. Die übrig gebliebenen kirchlichen Skulpturen und Bilder konnten sich in nahen Kirchen und Museen erhalten. Änderungen in der Nutzung von Schlosskapellen passierten vor allem in 20. Jahrhundert, vor allem nach dem Zweiten Weltkrieg.

Die ältesten Burgkapellen hatten ähnliche Patrozinien wie die Urfarren. Die meisten waren der Muttergottes geweiht, sehr beliebt war aber auch hl. Pankratius. In der Barockzeit waren die Patrozinien der damals beliebten Heiligen vorherrschend.

Da die Patronate über einzelne Pfarren und Benefizien mit Herrschaften bzw. ihren kirchlichen und weltlichen Besitzern oder Pfandherren in Zusammenhang standen, war der Einfluss des Adels auf die personellen Entscheidungen in der Kirche und die Wirtschaftsverwaltung ziemlich groß. Beim Versuch der Einschätzung dieses – variierenden – Einflusses sind verschiedene Epochen und Länder zu berücksichtigen. Häufig kam es zu Verwicklungen zwischen Laienpatronen und Ortsbischöfen, weshalb die Pfarren, aber auch die Kanonikate und Benefizien oft längere Zeit unbesetzt blieben. Von solchen Situationen profitierten die Patrone, die während der Zeit der Sedisvakanz eines Pfarrsitzes oder Benefiziums über deren Einnahmen verfügen konnten. Die Erhaltung der Kirchen und ihrer Einrichtung wurde ferner durch fromme Institute, vor allem durch Messstiftungen und Seelgeräte ermöglicht. Die meisten wurden von Adeligen gestiftet. In der Vergangenheit konnte kein Priester höhere kirchliche Weihen ohne materielle Ausstattung für sein Leben erlangen, die damals Mensatitel, lateinisch *titulus mensae* genannt wurde. Dieser *titulus mensae* wurde meistens von vermögenden Personen, Herrschaften und kirchlichen Institutionen verliehen.

S U M M A R Y

Castle chapels and the patronage influence of feudal lords on religious life

Castle chapels were usually part of castle complexes. Some were physically attached to them and others stood in their immediate vicinity. The first ones were built in Romanesque style; then in Gothic style, and afterwards in Renaissance and

Baroque style. The same held for their furnishings and paintings. Castle chapels were ascribed a unique role and fate during the age of Protestantism, when they stood as symbols of nobility rebelling against the Catholic land duke. During the period of Catholic restoration Protestant castle chapels required re-consecration and re-furnishing for Catholic worship.

Over the last centuries castle chapels have been sharing the same fate as castles and mansions. At some places they fell into decay or ruin with them as a consequence of uprisings, fires, demolition or abandon. During the First World War some castle chapels in the Littoral (present-day Primorska) were damaged or demolished. During and after the Second World War the partisans (especially in Lower Carniola and White Carniola, presently Dolenjska and Bela krajina) and the postwar regime of the Communist Party caused systematic damage to the cultural heritage of castles as symbolic remnants of feudal times. Some castle chapels miraculously survived on the edge of castle ruins and others were abandoned to sad decay. The remaining church sculptures and paintings were preserved in nearby churches and museums. The greatest change in the intended function of castle chapels occurred in the 20th century, especially after the Second World War. The oldest castle chapels had similar patrocini as the ancient parish churches. Most were dedicated to the Mother of God, and St. Pancras was very popular as well. The majority of patrocini in the Baroque period were of the then popular saints.

Since patronage over individual parishes and benefices was associated with seigniories or their ecclesiastical and lay owners or leaseholders, the nobility wielded a rather strong influence on ecclesiastical staffing and economic administration. Nevertheless, when assessing their fluctuating share we must take into consideration various periods and provinces. Given that lay patrons frequently got themselves into disputes with local bishops, parishes, as well as canonicates and benefices would remain vacant for long periods of time. This was much to the advantage of patrons who would, for the duration of a vacant parish seat or benefice, avail themselves of its income. Maintenance of churches and their furnishings was also guaranteed by the so-called pious foundations, in particular mass-foundations and some trusts. Most of them were founded by the nobility. In the past no priest could be promoted to higher clerical orders without a sufficient financial basis to sustain their livelihood, called *titulus mensae*. The said title was usually granted by men of wealth, nobility and ecclesiastical institutions.